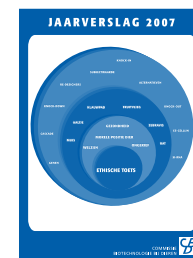
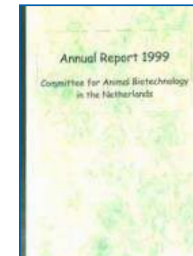
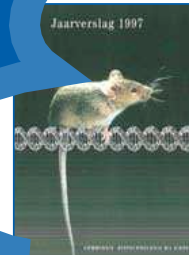

JAARVERSLAG 2009

CBD, al veel gedaan, maar nog niet uitgewerkt.

INHOUDSOPGAVE

1. Voorwoord	3
2. Inleiding	7
2.1 De taak en positie van de CBD in 2009	7
2.2 De toekomst van de CBD	8
3. De werkzaamheden	9
3.1 De procedure	9
3.2 De werkzaamheden in het kader van de vergunningprocedure	9
3.2.1 Algemene gegevens	9
3.2.2 De adviezen	10
3.2.2.1 De zebravis als alternatief	12
3.2.2.2 Niet vergunningplichtige technieken	14
3.2.3 Volledigheid van aanvragen	15
3.2.4 De hoorzittingen en de zienswijzen	16
3.3 Overige werkzaamheden	16
3.3.1 Wijzigingen van geringe aard	16
3.3.2 Trendanalyse Biotechnologie 2009	17
3.4 Studiedagen	18
3.5 Toetsingskader	19
3.6 Internationaal	20
3.7 Symposium CBD	20
4. Slotopmerkingen	22

Bijlagen

1.	Overzicht van de door de CBD uitgebrachte adviezen	23
2.	Samenstelling van de CBD	24
3.	Vergaderingen en bijeenkomsten van de CBD	26
4.	Hoorzittingen	28
5.	Bijdragen Symposium CBD, 13 november 2009	29

COLOFON

Commissie Biotechnologie bij Dieren
Postbus 8359
3505 RJ Utrecht
Heidelberglaan 2
3584 CS Utrecht
tel: 030-253 9419

Per 1-1-2010 is het bureau van de CBD in Utrecht opgeheven.
Het secretariaat is nu te bereiken op onderstaand adres:
Commissie Biotechnologie bij Dieren
Postbus 20401
2500 EK Den Haag
Prins Clauslaan 8
2595 AJ Den Haag
Tel: 070-3785260
s.j.beukema@minlnv.nl
<http://www.minlnv.nl>, zoekwoord: biotechnologie bij dieren

1. VOORWOORD

In zekere zin is dit voorwoord ook een nawoord want, al is dit waarschijnlijk niet het laatste jaarverslag van de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD), het is dat wel van de CBD zoals die tot eind vorig jaar heeft gefunctioneerd. Door het in werking treden – per 1 januari 2010 – van een Regeling betreffende de vrijstelling van biotechnologische technieken ten behoeve van biomedisch onderzoek is de CBD in de praktijk vrijwel werkloos geworden aangezien alle aanvragen tot dan toe betrekking hadden op biotechnologische handelingen ten behoeve van biomedisch onderzoek. De CBD is per 1 januari jl. om zo te zeggen ‘te slapen gelegd’. Het overgrote deel van haar werkzaamheden wordt door de Dierexperimentencommissies (DEC’s) overgenomen. Het zal dus geen verbazing wekken dat het jaar 2009 in het teken heeft gestaan van een afronding van het werk, al ging dat natuurlijk wel gewoon door.

Het te slapen leggen van de CBD werd gemarkeerd door een symposium op 13 november onder voorzitterschap van Henk Lommers, voormalig secretaris van de CBD. De titel van het symposium *De CBD uitgewerkt (?)* speelt wat met enkele betekenissen van het woord ‘uitwerken’. De lezingen die daar werden gehouden zijn opgenomen als bijlage bij dit Jaarverslag. In mijn eigen verhaal heb ik stilgestaan bij de vraag of de CBD een passend antwoord is geweest op de publieke zorg over biotechnologie bij dieren. Ik heb geprobeerd te beargumenteren waarom die vraag met ‘ja’ beantwoord kan worden.

Aan het slot van mijn bijdrage heb ik even de vraag opgeworpen naar de functie van commissies als de CBD in een globaliserende wereld met ‘converging technologies’. Ik ben daar toen niet verder op ingegaan om de andere sprekers niet voor de voeten te lopen, maar ik zou er hier toch een paar opmerkingen over willen maken. Ik doe dat aan de hand van een beeld – mij aan de hand gedaan door een Zuid-Afrikaanse vriend en collega – dat ik vroeger op college wel eens gebruikte om de functie van de filosofie en dus van de ethiek duidelijk te maken.

Je kunt commissies als de CBD vergelijken met een *Wag ‘n bietjie-bosje*. Dat is een doornstruik met weerhaakjes. Als je daarin loopt moet je stilstaan om de weerhaakjes los te peuteren uit je kleren en een stap terugdoen. Dan kun je pas weer verder. Daar gaat het me om: Om verder te kunnen moet je soms even stilstaan en afstand nemen en nadenken over hoe je verder wilt. Als je vooruit wilt moet je dus even teruguit. Ook als je vooruit wilt denken moet je na-denken. Dat moet ieder mens doen als zij/hij een oplossing voor een praktisch probleem wil vinden. Maar in onze steeds ingewikkelder

wordende samenleving heb je commissies als de CBD nodig om dat te doen en de samenleving te voorzien van inzichtelijke informatie op grond waarvan oplossingsgericht beleid gemaakt kan worden.

Dit is natuurlijk een simplificatie waar je een hele politieke filosofie omheen zou kunnen en moeten bouwen. Dat zal ik hier niet doen maar ik vind het leuk om in dit verband te verwijzen naar het onderzoek van een vroegere bureaumedewerkster van de CBD, Bernice Bovenkerk, die onlangs in Melbourne is gepromoveerd. De titel van haar dissertatie luidt: *The Biotechnology Debate. Democracy in the face of intractable disagreement*. Daarin bespreekt zij de vraag hoe de politiek zou moeten inspelen op fundamentele verschillen van mening in de samenleving over moderne technologieën, m.n. de biotechnologie. Zij gebruikt de CBD in Nederland en de Gene Technology Ethics Committee in Australië als *case studies* daarvoor. Ik kom daar zo dadelijk nog even op terug.

Eerst even terug naar de functie van commissies als de CBD. Het is interessant om te kijken naar de sociaal-politieke context waarin deze commissie tot stand kwam. In de jaren negentig van de vorige eeuw – voor, tijdens en na de geboorte van de stier Herman – was biotechnologie bij dieren in politiek en maatschappelijk opzicht een explosieve kwestie, met uitgesproken voor- en tegenstanders en hoog oplopende emoties. Daarom kun je zeggen dat de CBD een deëscalerende en depolitiserende functie heeft gehad. Ook in dat opzicht is de CBD niet meer zo nodig, want een studie van het CSG (Centre for Society and Genomics) in het kader van de *Trendanalyse Biotechnologie 2009* wijst uit dat biotechnologie weliswaar nog steeds niet onproblematisch wordt gevonden maar het is niet meer een *hot item* in politiek en maatschappelijk opzicht. Dat impliceert dat, als er nu een nieuwe CBD zou worden geïnstalleerd, deze waarschijnlijk een andere functie zou moeten hebben of krijgen en een bredere scope. Misschien zou het niet verkeerd zijn nu juist een politiserende functie aan zo'n commissie te geven en de nadruk te leggen op maatschappelijke bewustwording. Waarom?

Wel, niet alleen vanwege het feit dat de biotechnologie zich snel ontwikkelt. Er is meer aan de hand. Onze cultuur is technologisch en technologie krijgt mede gestalte vanuit vragen en verwachtingen in de samenleving. Anders gezegd: Technologie is niet een apart hokje in ons bestaan maar een essentieel aspect ervan, niet weg te denken uit ons eigen leven en de samenleving. Als we dus zeggen dat de technologie zich snel ontwikkelt zeggen we tegelijkertijd dat dit repercussies heeft voor de samenleving. Dat geldt eens te meer nu duidelijk wordt dat er sprake is van een meer en meer op elkaar ingrijpen van technologieën: Nano-, bio-, cogno- en info-technologie convergeren en volgens sommigen zal dat van dermate grote invloed op onze samenleving zijn dat zij spreken van een 'little bang'. Ook in

de hierboven al even genoemde *Trendanalyse Biotechnologie 2009*, waaraan de CBD weer heeft meegewerkt, komt die wederzijdse betrokkenheid van technologie en samenleving aan de orde. Er wordt gesproken over een 'co-evolutionaire ontwikkeling van wetenschap, technologie en samenleving' (blz. 143). Een technologische ontwikkeling kan niet los gezien worden van kennisontwikkeling, verwachtingen en zorgen, risicopercepties, regelgeving, bestuurs- en beleidsculturen en dergelijke die in onze samenleving boven- of ondergronds aanwezig zijn. Kortom er is blijvende en toenemende sprake van een wisselwerking tussen technologie en samenleving.

In zo'n samenleving kunnen commissies als de CBD een bescheiden maar nuttige rol vervullen als *Wag 'n bietje bosje*. Guido Ruivenkamp, één van de leden van de CBD, pleit in een COGEM rapport (*Politiek in Convergerende Technologieën: Sociale denkplaatsen als beleidsperspectief*) voor het opzetten van 'sociale denkplaatsen'. Dat gaat verder dan wat ik hier zeg maar het onderstreept mijn pleidooi voor denktanks voor de analyse en structurering van de problematiek, voor verdieping, informatieverstrekking en het bespreekbaar maken van en reflectie op wat op ons afkomt, en dat alles ten behoeve van politiek en samenleving. Als ik Bernice Bovenkerk goed begrijp is zij van mening dat de taakstelling van de te slapen gelegde CBD te beperkend is geweest, geremd werd door de juridische context en te dicht stond op het politieke besluitvormingsproces. Daarover zou ik best met haar in discussie willen gaan maar daar is dit voorwoord niet de plaats voor. Wel ligt de door haar voorgestane inkleuring van de taakstelling van de CBD ligt in de zojuist geschetste lijn. Mocht de CBD ooit nog eens worden wakker gekust, dan zou zij in die zin een taak kunnen vervullen.

Tot slot een woord van dank aan het Bureau en de leden. Het Bureau onderging in de loop van het jaar een forse aderlating doordat achtereenvolgens Marianne Kerkhoffs en Christina van der Valk een andere functie kregen bij het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Een deel van hun taken werd op gezette tijden op adequate wijze overgenomen door Beatrijs Haverkamp en Michèle Out, maar voor de achterblijvende bureauleden voelde het toch verweesd aan. Een apart woord van dank voor Ronno Tramper, de adjunct secretaris, die zich in voor hem onzekere tijden toch op dezelfde goede en betrouwbare wijze bleef inzetten voor de CBD, en voor Sikko Beukema, de secretaris, die de grootste last van de afbouw van het Commissiewerk en van de organisatie van het symposium in november heeft gedragen. En dan, last but not least, een woord van dank voor de leden van de CBD. Zoveel expertise en 'chemie' bij elkaar, het zou heel jammer zijn als die zou wegvloeien!

Egbert Schrotten, voorzitter.

2. INLEIDING

Wetgeving

2.1 De taak en positie van de CBD in 2009

Op grond van artikel 66, lid 1 van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWWD) is het sinds 1 april 1997 in Nederland verboden om zonder vergunning biotechnologische handelingen bij dieren uit te voeren¹. De vergunning kan worden aangevraagd bij de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) (hierna: de Minister). Een vergunning wordt door hem verleend indien:

- a. de handelingen geen onaanvaardbare gevolgen hebben voor de gezondheid en het welzijn van dieren en
- b. tegen de handelingen geen ethische bezwaren bestaan.

Nota van toelichting

Om te bepalen of aan deze voorwaarden is voldaan vraagt de Minister, voordat hij over een aanvraag beslist, advies aan de CBD. De CBD is op 1 april 1997 geïnstalleerd toen het Besluit biotechnologie bij dieren (Bbd) in werking trad².

De CBD onderwerpt elke individuele vergunningaanvraag aan een ethische toets die tot doel heeft te bepalen of aan de hierboven onder a. en b. genoemde voorwaarden voldaan wordt. De Nota van toelichting bij het Bbd gaat nader in op de specifieke taak en positie van de CBD. In het licht van het feit dat het denken over de ethische aanvaardbaarheid van biotechnologische handelingen bij dieren zich nog steeds ontwikkelt, is de CBD de taak toebedeeld om stapsgewijze, dus *case by case*, op zoek te gaan naar een antwoord op de vraag wat wèl en wat niet ethisch toelaatbaar is als het gaat om biotechnologie bij dieren. Volgens de Nota van toelichting zou door de toetsing van individuele gevallen tot meer algemene regels kunnen worden gekomen waarin de maatschappelijke consensus over de aanvaardbaarheid van bepaalde handelingen tot uiting komt. Voor deze individuele toetsing werden destijds twee functies onderscheiden:

- Opheldering en versterking van de morele positie van het dier ten opzichte van de opkomende biotechnologie;
- Vroegtijdige signalering, formulering en beoordeling van problematische ontwikkelingen. De toetsing moet de informatie opleveren die nodig is voor de publieke discussie over deze ontwikkelingen.

De CBD bediscussieert regelmatig, naast haar formele taak om te adviseren over onderzoeksaanvragen, in zogenaamde heisessies zowel specifieke inhoudelijke thema's als ook de toekomstige organisatie van ethische

¹ 24 sept. 1992, Stb. 1992, 585

² 9 dec. 1996, Stb. 1997, 5

discussies rond (bio)technologie. Resultaten daarvan worden vastgelegd en ook regelmatig besproken met de beleidsverantwoordelijken binnen het ministerie van LNV.

2.2 De toekomst van de CBD

In het jaarverslag van 2005 en de navolgende jaren is al herhaaldelijk ingegaan op de vraag: "Hoe verder met de CBD"?

In het jaarverslag van 2005 was al vermeld dat de CBD op basis van de in 2005 uitgevoerde evaluaties de mogelijkheden heeft verkend met betrekking tot de maatschappelijke rol die men wenst in te nemen. De CBD concludeerde destijds al dat een grotere discussie over sociaal economische vraagstukken gewenst is. De vergunningprocedure zou volgens haar een versoering dienen te ondergaan en de maatschappelijke rol van de CBD diende versterkt te worden".

Wat betreft het biomedisch onderzoek is de heersende opinie dat in de afgelopen twaalf jaar alle belangrijke argumenten in de discussie over de ethische toelaatbaarheid van biotechnologie bij dieren in het kader van biomedisch onderzoek uitgebreid in het publieke domein aan de orde geweest zijn. Voortzetting van de extra ethische toetsing van dit soort onderzoek door de CBD draagt nauwelijks nog bij aan een vergroting van de ethische duidelijkheid. Daarmee is de doelstelling van de wet, het verkrijgen van duidelijkheid over de ethische toelaatbaarheid voor dit type onderzoek, gerealiseerd. Vergunningaanvragen voor de genetische modificatie van (embryo's van) dieren voor andere doeleinden zijn er nauwelijks geweest.

Al aan het begin van 2009 zag het er naar uit dat de gedeeltelijke opheffing van de vergunningplicht in de loop van 2009 haar beslag zou krijgen. Daarom heeft het verslagjaar in het teken gestaan van het afronden van de werkzaamheden van de CBD en het organiseren van een symposium (zie 3.7). Het symposium vond plaats op 13 november 2009. De gedeeltelijke opheffing van de vergunningplicht is uiteindelijk per 1 januari 2010 van kracht geworden. Het betreffende besluit is op 24 december 2009 in de Staatscourant gepubliceerd³.

Dit betekent dus niet dat de CBD is opgeheven. Zij is, zoals de voorzitter dat uitdrukte tijdens het symposium, te slapen gelegd. Zolang de GWWD van

Gedeeltelijke
opheffing CBD

³ Regeling van de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit van 18 december 2009, nr. 98224, houdende wijziging van de Vrijstellingsregeling dierenwelzijn (vrijstelling biotechnologische technieken bij dieren ten behoeve van biomedisch onderzoek). Staatscourant 24-12-2009, 20155

kracht is en er een categorie van biotechnologische handelingen bij dieren blijft bestaan die nog wel vergunningplichtig is, is het een wettelijke vereiste dat de CBD bij zo'n vergunningaanvraag wordt ingeschakeld. Daarnaast kan de CBD voor andere taken worden ingezet op het gebied van biotechnologie. Een recent voorbeeld daarvan is de medewerking aan het tot stand komen van de Trendanalyses Biotechnologie 2009. Maar ook kan worden gedacht aan het medewerking verlenen aan of het organiseren van publieke discussies over biotechnologie bij dieren.

Biomedisch onderzoek waarbij biotechnologische handelingen bij dieren worden uitgevoerd, wordt voortaan alleen nog getoetst door DEC's in het kader van de Wet op de dierproeven (Wod), iets wat voordien ook al gebeurde. Een kleine ad hoc-commissie van de CBD heeft gezorgd voor afstemming met de Nederlandse Vereniging van Dierexperimentencommissies (NVDEC) hierover.

3. DE WERKZAAMHEDEN

3.1 De procedure

Aanvragen voor een vergunning biotechnologie bij dieren doorliepen de Openbare voorbereidingsprocedure die wordt beschreven in de Algemene Wet Bestuursrecht (Awb). Nadat de Minister een aanvraag voor een vergunning heeft ontvangen, vraagt zij de CBD om advies. De CBD stelt, eventueel nadat aan de indiener aanvullende vragen zijn gesteld en deze door hem zijn beantwoord, een advies op. Dit advies wordt naar de Minister gezonden. Op grond van het advies van de CBD brengt de Minister een ontwerpbesluit uit dat, samen met alle onderliggende stukken, openbaar gemaakt wordt. Een ieder kan binnen de in de Awb vastgelegde termijn van zes weken na inzage van het ontwerpbesluit zienswijzen schriftelijk kenbaar maken.

Bij voldoende belangstelling wordt in die periode van zes weken een hoorzitting georganiseerd door de Minister. Deelnemers aan de hoorzittingen kunnen tijdens de hoorzittingen mondelinge zienswijzen formuleren en achteraf ook nog schriftelijk zienswijzen indienen. In 2009 zijn er voor alle ontwerpbesluiten van de Minister hoorzittingen gehouden.

Indien er zienswijzen zijn ingediend, worden deze door de Minister naar de CBD gezonden met het verzoek om over deze zienswijzen advies uit te brengen. De reactie van de CBD bestaat uit een brief waarin wordt gereageerd op de zienswijzen vergezeld van een nieuw, gewijzigd advies of alleen een brief indien de CBD geen aanleiding ziet om het advies te wijzigen. In paragraaf 3.2.4 wordt nader ingegaan op deze procedure.

De Minister neemt vervolgens een definitief Besluit. Belanghebbenden kunnen tegen dit Besluit beroep aantekenen bij het College van Beroep voor het bedrijfsleven.

3.2 De werkzaamheden in het kader van de vergunningprocedure

3.2.1 Algemene gegevens

In 2009 heeft de CBD vier nieuwe adviesaanvragen ontvangen. Uit 2008 waren er nog vier adviesaanvragen in behandeling. In 2009 is zeven keer geadviseerd om vergunning te verlenen aan de aanvrager (zie bijlage 1). De ene overgebleven aanvraag waar de CBD nog een advies over moest geven in het jaar 2010 kon door het ontheffingsbesluit van 24 december 2009 terzijde worden gelegd.

In het jaar 2009 zijn ten aanzien van twee ontwerpbesluiten van de Minister zienswijzen ingebracht. De zienswijzen waren in dit jaar alleen afkomstig van

De procedure

Zienswijzen

Hoorzitting

Nieuwe
aanvragen 2009

burgers. De CBD heeft over alle zienswijzen schriftelijk advies uitgebracht aan de Minister. De betreffende zienswijzen hebben niet geleid tot aanpassing van deze adviezen

Zoals ook in eerder jaren het geval was hadden alle aanvragen in 2009 betrekking op fundamenteel biomedisch onderzoek en/of toegepast biomedisch onderzoek. De biotechnologische handelingen werden in twee van de vier gevallen uitgevoerd bij muizen. De twee andere aanvragen hadden betrekking op de zebravis.

De CBD heeft in 2009 negen keer vergaderd (zie bijlage 3). Zij heeft al bij haar oprichting in haar huishoudelijk reglement vastgelegd dat leden worden gewraakt⁴ wanneer zij betrokken zijn of belang zouden kunnen hebben bij aanvragen die de CBD behandelt. In de praktijk betekent dit dat leden zich terugtrekken uit de vergadering wanneer de betreffende aanvraag ter toetsing voorligt. Deze situatie heeft zich in 2009 niet voorgedaan.

Wraking leden

3.2.2 De adviezen

Met betrekking tot de zeven adviezen die zijn uitgebracht in het kader van de openbare voorbereidingsprocedure, en waartoe dit jaarverslag zich verder zal beperken, heeft de CBD in grote lijnen het in 1997 ontwikkelde toetsingskader gehanteerd. De wijze waarop dit toetsingskader wordt toegepast is echter als gevolg van voortschrijdend inzicht in de loop der jaren regelmatig aangepast, bijvoorbeeld omdat er inmiddels een aantal andere technieken beschikbaar is gekomen, zoals technieken voor het genereren van induceerbare en conditionele mutanten en weefselspecifieke mutanten.

De CBD bediscussieert de nieuwe technieken en bekijkt of de technieken in ethisch opzicht vergelijkbaar zijn. Het is ook steeds gebruikelijker geworden om genetisch gemodificeerde dieren met elkaar te kruisen om zo het gewenste fenotype te verkrijgen. Vooral bij muizen is het nog maar relatief zelden zo dat het dier dat ontstaat uit de biotechnologische handelingen direct al het beoogde fenotype en/of genotype heeft. De CBD betreft in haar ethische afweging niet alleen het fenotype van de dieren die het directe resultaat zijn van de biotechnologische handelingen, maar ook het uiteindelijk beoogde fenotype, dat bijvoorbeeld gerealiseerd kan worden door de dieren met elkaar te kruisen. Het kruisen van de dieren is een vervolghandeling en voor zover er kans bestaat dat de nakomelingen ongerief zullen ondervinden is het ook een dierproef. Strikt genomen is het niet aan de CBD om dergelijke vervolghandelingen te toetsen, maar aangezien het verkrijgen van de dieren

Toetsingskader

⁴ Wraken = op bepaalde, bij wet omschreven gronden niet toelaten of onbevoegd verklaren

die uit de kruising ontstaan het uiteindelijk doel is van de biotechnologische handelingen, meent de CBD dat zij de schade aan gezondheid, welzijn en integriteit van deze dieren in haar ethische afweging redelijkerwijs niet buiten beschouwing kan laten.

In grote lijnen houdt de toetsing in dat allereerst het wetenschappelijk en het maatschappelijk belang van de doelstelling wordt onderzocht en wordt stilgestaan bij de vraag wat als de korte termijn doelstelling en wat als de lange termijn doelstelling van het onderzoek dient te worden beschouwd. Daarna wordt onderzocht of er reële alternatieven voor de biotechnologische handelingen beschikbaar zijn. Zijn die er, dan worden de volgende stappen in het toetsingsmodel niet meer doorlopen en wordt een negatief advies afgegeven. Zijn die er niet, dan wordt vervolgens de te verwachten schade aan de gezondheid en het welzijn van de dieren geïnventariseerd en wordt een inschatting gemaakt van de mate waarin de integriteit van de dieren door de biotechnologische handelingen wordt aangetast. Tenslotte wordt een finale afweging gemaakt om tot een conclusie te komen over de ethische aanvaardbaarheid van de biotechnologische handelingen. In 2009 was er geen doelstelling waarin reële alternatieven konden voorzien.

Wijze van toetsen

In alle in 2009 uitgebrachte adviezen adviseerde de CBD om aan de vergunningverlening bepaalde voorwaarden te verbinden. Deze voorwaarden hadden vooral betrekking op het feit dat de dieren onverwijd gedood dienen te worden indien ernstig ongerief ontstaat en op het feit dat een welzijnsdagboek, een administratie conform de Code of practice welzijnsbewaking van proefdieren, bijgehouden dient te worden. Ook werd geadviseerd met betrekking tot het aantal te gebruiken dieren.

Voorwaarden aan vergunning

Er komen wereldwijd steeds meer genetisch gemodificeerde dierenlijnen beschikbaar. De CBD vindt het van belang dat er niet meer dieren genetisch worden gemodificeerd dan noodzakelijk is om de betreffende proeven uit te voeren. De CBD beschouwt het aanvragen bij collega onderzoekers van een al bestaande dierenlijn als een mogelijk alternatief voor de voorgenomen biotechnologische handeling. Op die manier kan bovendien het aantal proefdieren dat wordt gebruikt beperkt worden.

Beschikbaarheid van dieren elders

De CBD heeft daarom steeds als voorwaarde in haar adviezen opgenomen dat de onderzoekers genetisch gemodificeerde dierenlijnen die elders op de wereld al bestaan en beschikbaar zijn op het moment dat zij zelf die lijnen willen gaan genereren, zij dienen te proberen deze al bestaande lijnen bij hun collega-onderzoekers te verkrijgen. Er worden op dit moment voor het onderzoek in Nederland meer genetische gemodificeerde dieren verkregen

door ze op te vragen bij anderen, dan door ze zelf te genereren. Gesteld kan worden dat er tussen academische, niet commerciële instituten een vrije uitwisseling plaatsvindt. Aanvragers geven zelf ook vrijwel altijd aan in hun aanvraag dat zij hun lijnen beschikbaar zullen stellen voor collega-onderzoekers. Dit sluit aan bij de open source denkwijze.

Hieronder zal een aantal aanvragen nader worden belicht, omdat daarin zaken aan de orde waren die aanleiding gaven tot een principiële discussie in de CBD.

3.2.2.1 De zebravis als alternatief

De CBD heeft in het verslagjaar 2008 herhaaldelijk gediscussieerd over de vraag of zebravissen een alternatief zijn voor zoogdieren en, zo ja, in welke zin zij dan een alternatief vormen. De opvattingen van de CBD over dit onderwerp zijn in 2009 niet gewijzigd. De CBD heeft in 2009 opnieuw twee aanvragen behandeld waarin vergunning gevraagd wordt voor het genetisch modificeren van zebravissen (N01 en N04). De Commissie realiseert zich dat haar visie op dit punt enigszins controversieel is en meent daarom dat het van belang is om die hieronder nogmaals in hoofdlijnen weer te geven. Overigens blijkt de visie van de CBD aan te sluiten bij de EU Richtlijn van 1986 betreffende proefdieren (zie verder). Bij het gebruik van proefdieren wordt onder alternatieven voor dierproeven meer begrepen dan alleen experimenten zonder dieren (vervanging). Alternatieven zonder dieren zijn meestal *in vitro* experimenten, maar soms ook experimenten in de computer (*in silico*) of in humane vrijwilligers. Echter ook experimenten waarin men op inventieve wijze erin slaagt minder dieren te gebruiken (vermindering) of het ongerief van de betrokken dieren verder te beperken (verfijning), worden beschouwd als alternatieven. Vervanging, vermindering en verfijning staan samen bekend als de drie V's.

De CBD is van mening dat, in gevallen waarin men genetisch gemodificeerde dieren wil genereren voor onderzoek, zebravissen een verfijningalternatief kunnen vormen voor zoogdieren, zoals blijkt uit onderstaand citaat uit het advies over N01:

“De Commissie beschouwt het gebruik van de zebravissen overigens ook als een verfijningalternatief (dus géén vervangingsalternatief) voor het gebruik van een zoogdier, zoals de muis. Dat heeft te maken met het feit dat bij zebravissen bevruchte eicellen langs natuurlijke weg in grote aantallen verkregen kunnen worden, zonder belastende ingrepen aan de moeder(donor)dieren. Ook zijn geen draagmoeders nodig, omdat de embryonale ontwikkeling buiten het lichaam plaatsvindt en goed te observeren is. Dat spaart dieren en ongerief voor dieren.”

**Zebravis als
alternatief**

**Zebravis als
verfijnings-
alternatief**

De CBD maakt daarbij wel de kanttekening dat het lang niet altijd mogelijk is om zomaar de ene diersoort door de andere te vervangen. Voor sommige onderzoeksvragen lenen muizen zich beter en voor andere zebravissen. De aard van de onderzoeksvraag en het beschikbaar zijn van goede moleculair biologische (en andere) technieken waarmee die onderzoeksvraag kan worden benaderd, spelen een belangrijk rol bij de keuze van de diersoort. Een deel van de Commissieleden meent verder nog dat de zebravis niet slechts als een verfijningalternatief zou kunnen worden beschouwd, maar ook als een vervangingsalternatief. Als alle andere omstandigheden gelijk zijn, dan verdient het gebruik van zebravissen de voorkeur boven het gebruik van muizen, meent een aantal Commissieleden. Dit blijkt uit onderstaand citaat uit het advies over N01:

“Een aantal leden van de Commissie meent bovendien dat dierproeven met zebravissen ethisch minder problematisch zijn dan dierproeven met muizen (of andere zoogdieren). De reden daarvoor is eerder verwoord in het jaarverslag van de Commissie over 2007. Dieren, als wezens die een eigen leven leiden (subjecten), hebben als onderdeel van dat leven emoties, ervaringen, voorkeuren en waarderingen. Het subject-zijn van dieren is verbonden met een bepaalde neurologische complexiteit en met psychologische vermogens. Die neurologische complexiteit en psychologische vermogens kunnen verschillen tussen diersoorten. Een aantal leden van de Commissie meent dat een verschil in psychologische vermogens en neurologische complexiteit tussen zebravissen en muizen als een indicator beschouwd kan worden voor een verschil in subjectwaarde en meent om die reden dat instrumenteel gebruik van zebravissen (bijvoorbeeld in dierproeven) minder problematisch is dan instrumenteel gebruik van muizen.

Zebravis als vervangingsalternatief

De CBD realiseert zich dat dit een controversiële opvatting is en dat alle dieren in gelijke mate wettelijk worden beschermd. Deze opvatting geeft wel invulling aan Art. 7.3 van de richtlijn 86/609/EEG van de Raad van de Europese Gemeenschappen die, met oog op bescherming van proefdieren, stelt dat –binnen het spectrum van geschikte diersoorten- gekozen moet worden voor de diersoort met de laagste graad van neurofysiologische gevoeligheid. Bij ongewervelde dieren is het overigens heel gebruikelijk om proeven met deze dieren als een alternatief te beschouwen voor dierproeven met gewervelde dieren. Toch lijkt het alsof de suggestie die ervan uitgaat is dat zebravissen “lagere” dieren zijn en moreel gezien daarom minder meetellen dan muizen. Dit is echter niet bedoeld. De Commissieleden die deze opvatting waren toegedaan wilden slechts stellen dat instrumenteel gebruik van zebravissen minder problematisch is dan instrumenteel gebruik

van muizen, vanwege een verschil in de mate waarin een dier als subject kan worden aangemerkt. Dat is niet hetzelfde als te stellen dat zebravissen een lagere morele status hebben of minder meetellen in moreel opzicht.

3.2.2.2 Niet vergunningplichtige technieken

De laatste jaren is een aantal technieken voor het genetische modificeren van dieren sterk in opkomst die niet vergunningplichtig zijn in het kader van de GWWD. In beide aanvragen die betrekking hadden op het genetisch modificeren van zebravissen wordt door de aanvrager vermeld dat hij in het kader van zijn onderzoek ook dieren genetisch modificeert met behulp van zogenaamde *random* mutagenese. De aanvrager van N04 geeft bovendien aan dat hij de zebravis gebruikt voor het opsporen van genen die een rol spelen bij de ontwikkeling van het hart met behulp van een techniek die bekend staat als "forward genetic screening". Bij die techniek worden mannelijke zebravissen behandeld met een stof die DNA-schade veroorzaakt. Hun nageslacht heeft daardoor meer kans op DNA-mutaties. Door het nageslacht systematisch te screenen op afwijkingen in het DNA en hartafwijkingen kan men een verband leggen tussen die hartafwijkingen en de genen die in het dier gemuteerd zijn. Met dieren met een interessant fenotype of genotype kan men bovendien verder fokken.

Random mutagenese is overigens geen techniek die zich leent voor het aanbrengen van gerichte mutaties of mutaties met DNA dat van buitenaf wordt ingebracht. De techniek is een aanvulling op andere technieken. Het hangt van de vraagstelling af welke techniek men het beste kan gebruiken.

Random mutagenese

somatische genetische modificatie

Bij onderzoek met muizen en ratten is het al geruime tijd gebruikelijk om voor het beantwoorden van bepaalde onderzoeksvragen tijdelijk DNA-constructen en siRNA's tot expressie te brengen op bepaalde plaatsen in het lichaam, zonder daarbij een genetische modificatie aan te brengen die overdraagbaar is op volgende generaties. Het betreft in dat geval dus een somatische genetische modificatie.

in utero electroporese

Een andere methode om dit te bereiken is "in utero electroporese". Daarbij injecteert men tijdens de embryonale ontwikkeling (tot nu toe vooral bij muizen en ratten) DNA-constructen op een vooraf bepaalde plaats in het embryo en zorgt er dan met een korte elektrische stimulatie voor dat het DNA naar de juiste weefsels gaat en daar voor korte of langere tijd tot expressie komt. Dit is een techniek die vooral geschikt is om onderzoek te doen naar de rol van genen tijdens de (embryonale) ontwikkeling. De dieren worden meestal al tijdens de foetale ontwikkeling of kort na de geboorte gedood om te worden onderzocht.

De reden dat de CBD hier stilstaat bij niet vergunningplichtige technieken is tweeledig. Ten eerste maakt het duidelijk dat er sprake is van een steeds grotere diversificatie van technieken, die steeds verfijnder worden en steeds meer zijn toegesneden op specifieke vraagstellingen. Van één of twee technieken (transgenese en knock-out) voor alle doelstellingen is al lang geen sprake meer. Ten tweede maakt het duidelijk dat technieken en benaderingen in het wetenschappelijk onderzoek zich zo snel ontwikkelen dat wetgeving van 12 jaar geleden, die erop gericht was ethisch problematische ontwikkelingen nauwlettend te volgen, inmiddels niet meer geheel aan dat doel beantwoordt. De ethische vragen met betrekking tot moleculairbiologische technieken houden niet op bij de grens tussen vergunningplichtig en niet-vergunningplichtig. Ook daarom is het goed dat alle moleculairbiologische technieken die in het onderzoek bij dieren worden toegepast, getoetst worden door DEC's die al deze technieken in samenhang kunnen bekijken. Wel is het dan van belang om stil te staan bij de vraag welke opdracht de DEC's hebben als het gaat om ontwikkelingen die zich in die technieken voordoen.

3.2.3 Volledigheid van aanvragen

In de praktijk is het zo dat, indien de onderzoekers in hun aanvragen in eerste instantie alle voor de ethische toetsing relevante gegevens verstrekken, de afhandeling van de vergunningaanvraag probleemloos en volgens de daarvoor minimaal benodigde proceduretijd verloopt.

Aanvullende
informatie

De gehele procedure, inclusief het stellen van aanvullende vragen en het houden van een hoorzitting, kan binnen ongeveer een half jaar zijn afgerond. De wettelijke termijn is zes maanden. Dit is echter exclusief de periode dat de nadere vragen door de aanvrager moeten worden beantwoord. Uit de tabel in bijlage 1 blijkt dat die procedure (veel) minder tijd in beslag kan nemen als er geen nadere vragen behoeven te worden gesteld.

In 2009 zijn over alle binnengekomen vergunningaanvragen aanvullende vragen gesteld. Was het in het verleden vooral zo dat gevraagde informatie ontbrak (wat aanleiding was om de toelichting bij het formulier voortdurend aan te passen en te verbeteren), op dit moment gaat het steeds vaker om inhoudelijke, technisch-wetenschappelijke vragen.

De CBD stelt in het algemeen maximaal twee keer aanvullende vragen. In de tweede brief geeft de CBD aan dat indien de gevraagde informatie uitblijft, de CBD niet tot een afweging kan komen en geen advies kan uitbrengen. Dat laatste leidt er zo goed als zeker toe dat er geen vergunning wordt verleend. In 2009 is dat overigens niet gebeurd.

Hoorzittingen**3.2.4 De hoorzittingen en de zienswijzen**

Tijdens een hoorzitting hoort de Minister, vertegenwoordigd door een ambtenaar van de Dienst Regelingen, organisaties en burgers die de gelegenheid krijgen zienswijzen te uiten met betrekking tot het betreffende ontwerpbesluit. In 2009 zijn vier hoorzittingen gehouden over vijf ontwerpbesluiten (zie bijlage 4). Op verzoek van de Minister zit de secretaris van de CBD de hoorzitting voor. Namens de CBD was veelal de voorzitter aanwezig. De Dienst Regelingen legt de discussie vast in een verslag dat ook naar de deelnemers aan de hoorzitting wordt gezonden. Bij alle in 2009 behandelde ontwerpbesluiten was ook de vergunningaanvrager, meestal in de persoon van de uitvoerende onderzoeker, aanwezig om eventuele vragen te beantwoorden.

Hoewel strikt gesproken tijdens een hoorzitting de aanwezigen alleen maar gehoord behoeven te worden over de vraag wat zij vinden van een ontwerpbesluit, is er bij de hoorzittingen de gewoonte ontstaan dat de aanwezigen de gelegenheid krijgen om vragen te stellen over het betreffende ontwerpbesluit. Zowel de aanvragers als aanwezige leden namens de CBD kunnen regelmatig zaken verduidelijken. Van de gelegenheid tot het stellen van vragen wordt ruim gebruik gemaakt. De indruk bestaat echter dat de veelal deskundige uitleg van de aanvragers over hun onderzoek in het algemeen niet leidt tot een wijziging van de standpunten van de toehoorders. De aanwezigen bij de hoorzitting hebben tijdens de hoorzitting ook de gelegenheid om mondeling zienswijzen in te brengen. De voorzitter verzoekt de aanwezigen altijd om duidelijk te maken wanneer er sprake is van een mondelinge zienswijze en hij verzoekt tevens om die mondelinge zienswijze ook schriftelijk in te dienen, zodat vergissingen over interpretatie van de mondelinge zienswijze worden voorkomen. Van de mogelijkheid tot het indienen van mondelinge zienswijzen is het afgelopen jaar éénmaal gebruik gemaakt.

Belangstelling bij hoorzittingen

De belangstelling voor de hoorzittingen is wisselend. Uit een min of meer vaste kring van circa 20 tot 25 mensen zijn telkens ongeveer tien tot dertien mensen aanwezig. In de meeste gevallen komen de bezoekers van de hoorzittingen op persoonlijke titel. Van een aantal belangrijke maatschappelijke organisaties die zich bezig houden met, of opkomen voor, de belangen en het welzijn van dieren zijn zo nu en dan vertegenwoordigers aanwezig.

3.3 Overige werkzaamheden**3.3.1 Wijzigingen van geringe aard****Wijzigingen van geringe aard**

In januari 2009 is 1 zogenaamde wijziging van geringe aard toegestaan die eind 2008 was aangevraagd. In 2009 zijn er 24 wijzigingen van geringe aard aangevraagd. Daarvan zijn er 21 toegestaan. De overige 3 waren eind 2009

nog in behandeling. Vanwege de ontheffingsregeling van 24 december 2009 zal de verdere behandeling van deze drie wijzigingen van geringe aard, die alle biomedisch onderzoek betreffen, niet meer nodig zijn.

In de Regeling vergunning biotechnologie bij dieren wordt aangegeven wat als een kleine wijziging wordt behandeld. Het gaat bijvoorbeeld om het onder de vergunning brengen van extra genen die men wil gebruiken, een eenmalige uitbreiding van het aantal dieren (niet meer dan 50%) of een wijziging van de locatie waar de handelingen plaatsvinden. Dergelijke "kleine wijzigingen" kunnen door de Minister van LNV worden afgehandeld zonder advies te vragen aan de CBD. In de afgelopen jaren is echter de praktijk gegroeid dat kleine wijzigingen per e-mail consultatief worden voorgelegd aan de individuele leden van de CBD. Zij kunnen binnen een week laten weten of het naar hun mening inderdaad een kleine wijziging betreft. Zo zou een aanvrager bijvoorbeeld ten onrechte kunnen claimen dat de genen waarmee hij zijn vergunning wil uitbreiden, passen binnen de oorspronkelijke doelstelling van zijn vergunning. Onder de leden van CBD is de deskundigheid aanwezig om te beoordelen of de kleine wijziging onder dezelfde toetsbare eenheid valt. De CBD als geheel brengt echter geen advies uit.

3.3.2 Trendanalyse Biotechnologie 2009

In juni 2008 heeft de Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM), mede namens de minister van LNV en de Staatssecretaris van VWS aan de CBD, de Commissie Genetische Modificatie (COGEM) en de Gezondheidsraad gevraagd om een gemeenschappelijke trendanalyse van ontwikkelingen in de biotechnologie op te stellen ten behoeve van de Tweede Kamer. Deze keer is niet verzocht om een achtergrondanalyse, zoals wel het geval was bij de Trendanalyses Biotechnologie van 2004 en 2007⁵.

In het kader van de uitwerking van deze Trendanalyse is de projectgroep, waarin namens de CBD de leden dr. J. M. Fentener van Vlissingen, prof. dr. J.H.J. Hoeijmakers en dr. J.A.A. Swart zitting hadden en de secretaris als adviseur deelnam, vijf keer bijeen geweest. De voorzitters van de drie deelnemende partijen en de secretarissen vormden de stuurgroep die de projectgroep aanstuurde. De stuurgroep is driemaal bijeen geweest.

Ten aanzien van biotechnologie bij dieren is in deze Trendanalyse vooral ingegaan op de ontwikkelingen betreffende het klonen van dieren zoals die zich mondiaal aftekenen. Voorts hebben de leden vanuit de CBD substantiële bijdragen geleverd aan de biomedische hoofdstukken en het hoofdstuk waarin het internationaal krachtenveld m.b.t de ontwikkeling van biotechnologie wordt geschetst. Het blijkt dat de medische biotechnologie in toenemende

Trendanalyse
2009

5 De Trendanalyse 2009 is inmiddels op 19 januari 2010 aangeboden aan de minister van VROM.

mate beschikbaar wordt maar dat de duiding van analyseresultaten daarbij achterblijft, zeker wanneer mensen zich wenden tot commerciële aanbieders. Het klonen van dieren gebeurt met wetenschappelijk oogmerk maar er zijn ook al ontwikkelingen zichtbaar in de richting van reproductief klonen met oog op fokkerij van dieren van een groot aantal soorten. Aangezien deze ontwikkelingen zich afspelen buiten Nederland en (producten van) gekloonde dieren of hun afstammelingen zich niet laten onderscheiden van andere is het de vraag in hoeverre Nederland of Europa daartegen handelsbeperkingen kunnen handhaven. Ook kunnen we ons, indien wij hier niet in participeren, ons wetenschappelijk gezag nauwelijks laten gelden. Dit schept lastige beleidsdilemma's.

3.4 Studiedagen

Studiedagen Commissie

De Commissie heeft de gewoonte om jaarlijks één of twee dagdelen te reserveren, meestal aansluitend aan haar reguliere vergadering, waarin los van de vergunningaanvragen en adviezen en zonder de tijdsdruk van de termijnen die gelden in de openbare voorbereidingsprocedure, stil kan worden gestaan bij een aantal ethische, maatschappelijke en technische kwesties die in de beraadslagingen van de CBD telkens terugkeren en waarvoor in het reguliere overleg te weinig tijd is om daar diepgaand met elkaar over te discussiëren. In 2009 heeft de CBD twee maal een dergelijke "studiedag" gehouden, namelijk op 27 februari en op 30 september.

Logischerwijs hebben deze bijeenkomsten in 2009 vooral in het teken gestaan van de naderende gedeeltelijke opheffing van de vergunningplicht en de voorbereiding van het symposium in het najaar.

Vrijstelling Vergunningplicht

Op 27 februari is uitvoerig gesproken over de gedeeltelijke vrijstelling van de vergunningplicht voor biomedisch onderzoek en vooral over wat er nu precies vrijgesteld zou moeten worden. De CBD had daarover in december 2005 al een uitvoerig advies uitgebracht en signaleerde in 2009 dat het voornemen van het Ministerie om tot een vrijstelling te komen een stuk verder ging dan dat advies uit 2005. De CBD had in 2005 geadviseerd om bepaalde ("state of the art") biotechnologische handelingen bij een beperkt aantal gewervelde diersoorten en alle ongewervelden voor biomedische doeleinden vrij te stellen van de vergunningplicht door via een AmvB invulling te geven aan artikel 68 van de GWWD. Uit de contacten met het Ministerie over de gedeeltelijke vrijstelling bleek dat in eerste instantie gedacht werd om alle biotechnologische handelingen bij dieren voor biomedische doeleinden zonder meer via een ministeriële regeling vrij te stellen van de vergunningplicht. De CBD had de indruk dat de consequenties hiervan op dat moment nog niet voldoende doordacht waren. De CBD is steeds van

mening geweest dat het haar taak was om in dit proces constructief mee te denken en de Minister te informeren over mogelijke consequenties van een besluit. De CBD heeft tijdens de studiedag in februari dan ook veel aandacht besteed aan het formuleren van een brief aan de Minister met een signalerende functie waarin deze consequenties worden geïnventariseerd. Een ruim geformuleerde vrijstelling zou bijvoorbeeld tot gevolg kunnen hebben dat het klonen van apen voor biomedische doeleinden vrijgesteld wordt van de vergunningplicht. Ook zou het ertoe kunnen leiden dat bepaalde biotechnologische handelingen bij gewervelde dieren helemaal niet meer getoetst zouden worden, omdat ze geen dierproef zijn in de zin van de Wet op de dierproeven. De ruime vrijstelling voor alle biotechnologische handelingen bij alle dieren voor biomedische doeleinden is er overigens uiteindelijk wel gekomen (zie voor verwijzing naar de publicatie hoofdstuk 2.2: de toekomst van de CBD)

Verder zijn tijdens de bijeenkomst van 27 februari de eerste voorbereidingen getroffen voor het afscheidssymposium van 13 november 2009 (zie paragraaf 3.7).

De studiedag van 30 september was vooral gericht op de laatste ontwikkelingen en de gevolgen daarvan voor de CBD van de gedeeltelijke ontheffing van de vergunningverplichting.

3.5 Toetsingskader

In verband met de te voorziene gedeeltelijke ontheffing van de vergunningverplichting heeft de CBD gemeend de toepassing van haar toetsingskader kritisch te moeten evalueren. Het toetsingskader is bij het ontstaan van de CBD in 1997 opgesteld. De wijze waarop het door haar is gehanteerd is in hoofdstuk 3.2.2 beschreven.

Het doel van deze terugblik was vooral bedoeld om te bezien of in het licht van mogelijke andersoortige aanvragen voor biotechnologische handelingen bij dieren het toetsingskader nog adequaat is of dat het, mede in het licht van de ervaringen van de CBD zou moeten worden aangepast.

Aangezien de DEC's in de toekomst de onderzoeken op biomedisch terrein waarbij genetische modificatie van dieren wordt toegepast ethisch moeten gaan toetsen, zoals is vastgelegd in de brief aan de Tweede Kamer van 22 oktober 2007 waarin een reactie is gegeven op de evaluaties van de Wet op de dierproeven (Wod) en het Besluit biotechnologie bij dieren (Bbd)⁶, acht

⁶ De brief van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, d.d. 22 oktober 2007, reactie op de evaluaties van de Wet op de dierproeven (Wod) en het Besluit biotechnologie bij dieren (Bbd) (30 168, nr. 3);

de CBD het van belang dat de DEC's kennis hebben van het door de CBD gehanteerde toetsingskader.

Het resultaat van deze evaluatie zal in 2010 worden gepubliceerd. De CBD zal betrokken blijven bij het voorlichten van de DEC's op dit gebied zoals o.a. al gebeurde op de ledenvergadering van de NVDEC op 24 november 2009, bij monde van de adjunct-secretaris (drs. R. Tramper).

3.6 Internationaal

Tweejaarlijks wordt er een wereldwijd biothiek congres georganiseerd. Tijdens dit congres in Beijing in 2006 is er mede onder druk van de CBD voor het eerste aandacht besteed aan de ethische aspecten rond de toepassing van biotechnologische technieken bij dieren. De CBD heeft destijds dit onderdeel van het congres georganiseerd. Na dit congres in Beijing heeft China grote interesse getoond om met Nederland specifiek op dierlijk gebied de ethische discussie verder te ontwikkelen. Op 6 en 7 maart 2009 vond het bilaterale bioethiek congres China – Nederland plaats in Beijing, waarbij de CBD en het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht te Utrecht een leidende rol hebben gespeeld bij de organisatie. Vanuit China deden vele onderzoekers van verschillende Chinese Universiteiten mee. Medewerkers van 5 verschillende Nederlandse Universiteiten hebben hierbij presentaties gegeven.

Tijdens het congres zijn van Nederlandse zijde verschillende aspecten van de Nederlandse toepassing, onderzoek en onderwijs van de ethiek toegelicht, waarbij er een grote aandacht was voor de Nederlandse toetsingswijze door de CBD en de consequenties van deze wijze van toetsen.

Afgesproken is dat de volgende bijeenkomst in Nederland zal plaatsvinden. De CBD kan hieraan weer een bijdrage leveren.

3.7 Symposium CBD

Op 13 november 2009 vond onder de titel "De CBD *uitgewerkt?*" het symposium van de CBD plaats. De bijeenkomst in de Reehorst in Driebergen werd goed bezocht. Veel oud-leden van de CBD, vergunningaanvragers, bezoekers van hoorzittingen en beleidsmakers uit heden en verleden waren aanwezig. De dag werd voorgezeten door de vorige secretaris van de Commissie, mr. drs. H. Lommers. Op het programma stonden lezingen van de oud-minister van LNV ir. G.J.M. Braks, de voorzitter van de CBD prof. dr. E. Schroten, prof. dr. G.H. de Vries (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid), dr. E. ter Gast (RTODTO) en ir. J.J.C.M. van Dongen, namens het Ministerie van LNV.

In de lezingen werd teruggekeken naar de ontstaansgeschiedenis van de CBD, naar de werkzaamheden in de loop van de jaren en, onder verwijzing naar de titel van de dag, naar de uitwerking daarvan in de samenleving. Het

Ethiek congres
China-Nederland

Symposium

voert te ver om hier uitgebreid in te gaan op de inhoud van de lezingen. De lezingen van de inleiders en de daarop volgende discussie zijn daarom als bijlage 5 toegevoegd aan dit jaarverslag. De lezingen maken echter geen formeel deel uit van het jaarverslag en de CBD is ook niet verantwoordelijk voor de inhoud van de bijdragen.

Naar aanleiding van het symposium heeft de CBD zich de vraag gesteld of een (toekomstige) commissie eenzelfde beperkte taakopdracht zou moeten hebben als de huidige CBD destijds heeft gekregen als er over wordt nagedacht om, in het kader van bijvoorbeeld de toekomstige Wet Dieren, opnieuw een "Commissie biotechnologie bij dieren" in het leven te roepen.

**Toekomstige
taakopdracht**

De CBD constateert dat een maatschappelijke en ethische discussie over biotechnologie bij dieren waarbij de voor- en nadelen van deze ontwikkelingen worden besproken niet of nauwelijks plaats vindt. De maatschappelijke discussie over biotechnologie bij dieren lijkt voornamelijk plaats te vinden bij groeperingen die zich verzetten tegen dierproeven en bij wetenschappers. Een discussie over biotechnologie onder een breder maatschappelijk publiek lijkt in Nederland erg moeilijk op gang gebracht te kunnen worden.

De CBD constateert dat in vergelijking met het begin van de CBD de technologische ontwikkelingen en de maatschappelijke omstandigheden nationaal en internationaal sterk zijn gewijzigd. De Trendanalyse Biotechnologie 2009 geeft dit ook aan. Toen de CBD in de jaren negentig met haar werkzaamheden begon werd biotechnologie nog 'eng' en riskant gevonden en was er bijvoorbeeld geen plaats voor sociaaleconomische afwegingen. Inmiddels is biotechnologie niet alleen meer weg te denken maar de impact ervan op de samenleving zal alleen maar groter worden, zeker gezien de steeds hechter wordende verbanden met nano-, cogno- en info-wetenschappentechnologieën ('converging technologies'). De CBD is daarom van mening dat de maatschappelijke en sociaaleconomische aspecten in de toekomst een belangrijk onderdeel van de toetsing zouden moeten zijn, hetgeen natuurlijk consequenties heeft voor de taakstelling en bemensing van een nieuwe commissie.

4. SLOTOPMERKINGEN

Slotopmerkingen

Met ingang van 1 januari 2010 is de regeling in werking getreden waarin wordt aangegeven dat biotechnologische handelingen bij dieren op het gebied van biomedisch onderzoek niet meer vergunningplichtig zijn. Onderzoeksaanvragen op dit terrein hoeven door de CBD dus niet meer ethisch te worden getoetst. Aangezien de CBD vrijwel uitsluitend deze aanvragen ter advisering voorgelegd kreeg betekent deze regeling dat de CBD vrijwel geen werk meer heeft en alleen bijeen hoeft te komen als zich een niet-biomedische onderzoeksaanvraag aandient. Als biotechnologische handelingen deel uitmaken van een dierproef als bedoeld in de Wod worden ze getoetst door de DEC die adviseert over de ethische toelaatbaarheid van dierproeven aan de universiteit, instelling of bedrijf waar het betreffende onderzoek plaatsvindt. Voor de onderzoekers betekent dit een administratieve lastenverlichting en voor sommige DEC's een toename van de werkdruk. De CBD heeft zich bereid verklaard haar expertise ter beschikking te stellen van deze DEC's.

Hoofdstuk 2.2

Hoofdstuk 3.7

De biotechnologische ontwikkelingen (inclusief converging technologies) gaan steeds sneller door en steeds meer toepassingen zullen binnen afzienbare termijn binnen het dagelijkse bereik van de maatschappij kunnen komen. Om meer aan te sluiten bij de sociaal-economische en maatschappelijke ontwikkelingen zal een eventueel toekomstige toetsingscommissie ook aan deze aspecten aandacht moeten kunnen geven.

BIJLAGEN

Bijlage 1:

Overzicht van de door de CBD in 2009 uitgebrachte adviezen

Bijlage 2:

Samenstelling van de CBD in 2009

Bijlage 3:

Vergaderingen en bijeenkomsten van de CBD in 2009

Bijlage 4:

Hoorzittingen in 2009

Bijlage 1:

Overzicht van de bij de CBD ingediende aanvragen en de behandeling daarvan door de CBD in 2009.

Nr	Instituut	Titel
1	Leids Universitair Medisch Centrum te Leiden	Muismodellen voor het optimaliseren van efficiënte toediening van antisense oligotherapie voor Duchenne spierdystrophy
2	Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen te Amsterdam	De moleculair-genetische basis van zoogdieren- embryogenese: Functie van Hox en Cdx homeo domein transcriptie-factoren in de ontwikkeling van het muizenembryo
3	Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen te Amsterdam	Visualisatie van functie en disfunctie van neuronale netwerken in de visuele cortex
4	Universitair Medisch Centrum te Utrecht	Cilia en kanker; onderzoek naar de rol van LRRC50 binnen tumorformatie
5	Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen te Amsterdam	Analyse van expressie van botspecifieke genen tijdens het proces van botinformatie <i>in vivo</i>
6	Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam	Het ontwikkelen van een model voor Dyskeratosis congenita in Zebravissen
7	Universitair Medisch Centrum te Utrecht	De rol van het <i>mitotic checkpoint</i> in tumorontwikkeling en de potentie als doelwit in anti-kanker therapie
8	Academisch Medisch Centrum bij de Universiteit van Amsterdam	Ontwikkeling en regulering van het aminozuurmetabolisme in zoogdieren
9	Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam	Genetica van embryonale hartontwikkeling in de zebravis; identificatie en functionele analyse van genen die een rol spelen tijdens de vorming van het hart in de zebravis

Kenmerk RBD	Aanvraag in	Vragen uit	Antwoorden door aanvrager	Advies CBD	Datum hoorzitting	Antwoord op zienswijzen	Ingetrokken /gesplitst	Definitief besluit
RBD 0212 (M04)	17-06-2008	02-07-2008	04-08-2008	03-09-2008	30-10-2008	28-11-2008	-	02-04-2009
RBD 0213 (M05)	14-07-2008	07-08-2008	08-09-2008	15-10-2008	19-01-2009	-	-	02-03-2009
RBD 0215 (M07)	16-07-2008	-	-	03-09-2008	30-10-2008	05-01-2009	-	11-02-2009
RBD 0216 (M08)	05-11-2008	02-12-2008	13-01-2009	02-02-2009	27-04-2009	-	-	11-06-2009
RBD 0217 (M09)	10-11-2008	02-12-2008	22-01-2009	28-02-2009	27-04-2009	-	-	11-06-2009
RBD 0218 (N01)	18-03-2009	18-03-2009	20-07-2009	26-08-2009	-	-	-	-
RBD 0219 (N02)	12-03-2009	-	-	12-05-2009	02-09-2009	11-11-2009	-	09-12-2009
RBD 0220 (N03)	24-04-2009	-	-	14-07-2009	03-11-2009	-	-	24-08-2009
RBD 0221 (N04)	23-07-2009	02-09-2009	28-09-2009	14-10-2009	-	-	-	-

BIJLAGE 2:

Samenstelling van de CBD in 2009

Commissieleden:

- Drs. A. van der Burg als deskundige op het terrein van ethologie;
- Mevr. dr. J.M. Fentener van Vlissingen als deskundige op het terrein van de diergeneeskunde of de zooïetechniek;
- Prof. dr. J.H.J. Hoeijmakers als deskundige op het terrein van de medische of dierlijke biotechnologie;
- Dr. M.F.M. Hoekman als deskundige op het terrein van de medische of dierlijke biotechnologie;
- Mevr. prof. dr. F. Ohl als deskundige op het terrein van de proefdierkunde of dierproefvraagstukken;
- Prof. dr. G.T.P. Ruivenkamp als deskundige op het terrein van de maatschappijwetenschappen;
- Prof. dr. E. Schroten als voorzitter;
- Dr. J.A.A. Swart als deskundige op het terrein van de ethiek

Bureau CBD:

- Ir. S.J. Beukema als secretaris;
- Mevr. drs. M. Kerkhoffs als assistent-secretaris (tot 1-2-2009)
- Drs. R. Tramper als adjunct-secretaris (tot 1-1-2010)
- Mevr. C.M. van der Valk als secretaresse. (tot 1-6-2009)
- Mevr. B. Haverkamp (tijdelijke vervanger van M. Kerkhoffs en C.M. van der Valk, van 1-2-2009 tot 1-11-2009)
- Mevr. M. Out (tijdelijke vervanger van M. Kerkhoffs en C.M. van der Valk, vanaf 1-11-2009)

Ambtelijke toehoorders:

- Drs. R. van Akker namens de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen;
- Mevr. drs. I. Arendzen namens de Minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport;
- Mevr. dr. I. van der Leij namens de Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer;
- drs. A. van Holland, namens de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

BIJLAGE 3:

Vergaderingen en bijeenkomsten van de CBD in 2009:

- 21 januari 2009
- 25 februari 2009 , inclusief studiedag
- 25 maart 2009
- 29 april 2009
- 27 mei 2009
- 24 juni 2009
- 26 augustus 2009
- 30 september 2009, inclusief studiedag
- 16 december 2009

BIJLAGE 4:

Hoorzittingen van de CBD in 2009

- 19-01-2009 (M05)
- 27-04-2009 (M08 en M09)
- 02-09-2009(N02)
- 03-11-2009 (N03)

BIJLAGE 5

Inleidingen en de discussie van het CBD –symposium, gehouden op
13 november 2009

DE COMMISSIE BIOTECHNOLOGIE BIJ DIEREN UITGEWERKT? ⁷

1. Inleiding

Op 13 november 2009 heeft de CBD een symposium georganiseerd onder de bovenstaande titel. Door een aantal inleiders is ingegaan op deze vraag vanuit verschillende invalshoeken.

De bijdragen van de inleiders zijn hieronder weergegeven evenals de vragen en antwoorden naar aanleiding van de inleidingen.

De inleidingen waren achtereenvolgens van:

- Ir. G Braks, voormalig minister van LNV, hoofdstuk 2.2
- Prof. dr. E. Schroten, voorzitter van de Commissie Biotechnologie bij dieren, hoofdstuk 2.3
- Dr. E. ter Gast, oprichtster RTODTO, als vervangster van prof. dr. Hub Zwart, Hoogleraar Wijsbegeerte van de natuurwetenschappen, Katholieke Universiteit, Nijmegen, hoofdstuk 2.4
- Prof. dr. ir. G. H. de Vries, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en Universiteit van Amsterdam, hoofdstuk 2.5.
- Ir. J.J.C.M. van Dongen, MT-lid Directie Voedsel, Dier en Consument, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, hoofdstuk 2.6

Het geheel stond onder leiding mr. Drs. H. Lommers, voormalig secretaris van de Commissie Biotechnologie bij dieren.

2. Opening

Ir. G Braks

Dames en heren,

Het is me een genoegen om u als oud-minister van het (toen nog) Ministerie van Landbouw en Visserij welkom te heten en dit symposium te mogen openen.

Het gaat vanmiddag over biotechnologie bij dieren en dan met name over de rol daarin van een adviescommissie als de Commissie Biotechnologie bij Dieren.

⁷ Titel van het CBD-symposium dat is gehouden op vrijdag 13 november 2009

Biotechnologie bij dieren

Een onderwerp dat de Nederlandse samenleving al ruim 20 jaar bezighoudt. Een technologie die toen nog helemaal in de kinderschoenen stond. Maar ook een technologie die tegelijkertijd al de nodige maatschappelijke aandacht trok en daarna bleef trekken.

Daarbij geholpen door beelden van genetische gemodificeerde dieren in de pers. Wie herinnert zich niet de campagne van de Dierenbescherming tegen de genetisch gemodificeerde stier Herman in de jaren 90 van de vorige eeuw. Posters waarop bij voorbeeld een vrouw werd afgebeeld met vier borsten, als het ware een koeienuier.

Het beeld van het monster van Frankenstein werd zodoende geplakt op het werk van onderzoekers die zich bezig hielden met biotechnologie bij dieren. En dit terwijl vele onderzoekers daarentegen juist dachten heel nuttig wetenschappelijk werk te verrichten ten behoeve van de mensheid. Er was toen een duidelijke kloof tussen wetenschappers en delen van de maatschappij, waarbij ethische en levensbeschouwelijke vragen aan de orde waren.

Dit alles was politiek gezien een ongewenste situatie. Er moest beleidsmatig iets gebeuren.

Al jaren voor de instelling van de Commissie Biotechnologie bij Dieren heb ik toentertijd het initiatief genomen om verkennend onderzoek uit te laten voeren naar ethische vragen m.b.t. de toepassing van biotechnologie bij dieren en de maatschappelijke problematiek.

Ik heb in 1989 de Commissie van Advies Ethiek en biotechnologie bij Dieren aan het werk gezet, onder voorzitterschap van prof. Schroten. Deze commissie, in de wandelgangen bekend onder de naam: Schroten 1, heeft in 1990 rapport uitgebracht.

In 1991 heeft het toenmalige kabinet daarover een kabinetsstandpunt ingenomen. In 1992 is vervolgens door collega Bukman de Voorlopige Commissie ethische toetsing genetische modificatie van dieren ingesteld. Ook wel aangeduid met de naam: Schroten 2.

Uiteindelijk is door minister van Aartsen de Commissie Biotechnologie bij Dieren, de CBD, op 28 april 1997 ingesteld.

Het was toen, ik dat wil toch nog wel eens benadrukken, de enige ethische Commissie in haar soort ter wereld. Ook nu nog zijn er mondiaal slechts een paar landen waar een ethische commissie, speciaal voor dieren, is ingesteld.

Nu, twaalf en half jaar later zitten we in de situatie dat Minister Verburg het voornemen heeft de werkzaamheden van de CBD in te perken door de

vergunningplicht voor bepaalde biotechnologische handelingen op te heffen. Zij speelt daarmee in op een signaal dat de CBD trouwens zelf al in 2005 heeft afgegeven. Het waarom zult u van de heer Schroten, voorzitter van de CBD, horen.

Dat neemt overigens niet weg dat biotechnologie bij dieren nog steeds in ontwikkeling is, al dan niet in samenhang met andere moderne technologieën zoals nanotechnologie. Misschien is die ontwikkeling anders gelopen dan we destijds dachten. We zien dat in Nederland de biotechnologie bij dieren zich heeft toegespitst op biomedisch onderzoek. Het is echter beslist niet onmogelijk dat ook voor andere doeleinden biotechnologie bij dieren zal worden toegepast.

Hoe reageren we daarop, zowel politiek als maatschappelijk? Welke instrumenten zet de overheid in? Is het nuttig een Commissie als de CBD nog als instrument te gebruiken, in welke vorm dan ook of zijn andere instrumenten nodig?

Kortom: is de CBD uitgewerkt?

Als ik kijk naar de inleiders, dan verwacht ik dat u vanmiddag een interessante discussie tegemoet kunt zien. Ik hoop dan ook dat met deze inleidingen ook het beleid en de politiek haar conclusies kan trekken voor de inzet van instrumenten om de toepassing van biotechnologie bij dieren in goede banen te leiden.

Ik wil hierbij het symposium als geopend verklaren en verwacht dat u een vruchtbare middag zult beleven. Ik geef met plezier en vol verwachting de microfoon over aan de voorzitter van deze middag, de heer Lommers, oud secretaris van de Commissie.

Dank u.

3. Morele positie van het dier in nieuwe technologische constellaties.

Prof. dr. E. Schroten

Ik kan drie redenen bedenken voor mijn verhaal op dit symposium. De eerste is dat de CBD te slapen wordt gelegd aangezien de case load door de regeling die onlangs is ingegaan drastisch wordt verminderd en het merendeel van de taken wordt overgenomen door de DEC's en de CCD. Dat was de reden om dit symposium te organiseren. Maar er kunnen nog twee andere redenen genoemd worden. De CBD bestaat twaalf en een half jaar, viert dus om zo te zeggen een koperen jubileum en dat is een aanleiding om even pas op de plaats te maken om je af te vragen: Waar staan we nou? En de derde reden is dat we dit jaar eigenlijk weer een zelfevaluatie zouden moeten uitbrengen. Dat moeten we eens in de vier jaar doen en de laatste zelfevaluatie stamt uit 2005. Enfin, reden genoeg voor een terugblik en een vooruitblik, een beetje spelend met het woord 'uitgewerkt' in de titel van dit symposium.

De heer Braks heeft in zijn openingswoord al het één en ander over de voorgeschiedenis van de Commissie verteld, dus daar kan ik kort over zijn. De oprichting van de CBD dient gezien te worden tegen de achtergrond van de maatschappelijke zorg over de (toen nog) nieuwe biotechnologie enerzijds en de afspraak, neergelegd in de Nota Rijksoverheid en Dierenbescherming, om de intrinsieke waarde van het dier tot een van de uitgangspunten van beleid te maken anderzijds. Tegen deze achtergrond dient ook het Nederlandse 'nee tenzij beleid' begrepen te worden. Dat 'nee tenzij beleid' betekent in de praktijk dat biotechnologische handelingen bij dieren vergunningplichtig zijn en dat een vergunning verleend kan worden als (a) die handelingen geen onaanvaardbare gevolgen hebben voor de gezondheid en het welzijn van de betrokken dieren en als er (b) tegen die handelingen geen ethische bezwaren bestaan. Om te bepalen of aan deze voorwaarden is voldaan vraagt de minister advies aan de CBD.

Het is van belang in te zien dat de CBD is ingesteld om alle biotechnologische handelingen bij dieren ethisch te toetsen. In de praktijk echter heeft de Commissie vrijwel uitsluitend aanvragen uit de biomedische hoek voorgelegd gekregen. Met andere woorden, van buiten de biomedische sector zijn geen aanvragen binnen gekomen. Dat betekent dat de CBD veel ervaring heeft opgedaan met het toetsen van aanvragen op biomedisch gebied, maar dat andere terreinen van de biotechnologie bij dieren (bij voorbeeld het kloneren

van dieren voor voedselproductie) braak zijn blijven liggen en dat de vragen die daar rijzen open zijn gebleven.

Wat de maatschappelijke zorg betreft, waarvan zoëven sprake was, die is niet helemaal weg⁸, maar ze is wel minder heftig geworden. Misschien hangt dat wel samen met het zojuist gesignaleerde feit dat we eigenlijk alleen biomedisch onderzoek hebben moeten toetsen. Gezondheid en wat daarmee samenhangt scoort immers hoog op de maatschappelijke waardeschaal. Hoe dat ook moge zijn, wat wij tijdens de hoorzittingen merken is dat de discussie niet meer gaat over biotechnologie als zodanig maar veeleer over dierproeven. Met andere woorden, biotechnologie bij dieren wordt gezien als een bepaald soort dierproef en daarover bestaan in onze samenleving wel zorgen. Ook heb ik de indruk dat biotechnologie bij dieren politiek minder urgent is geworden. In het debat in de Eerste Kamer over biotechnologie, in januari van dit jaar, ging het vrijwel uitsluitend over planten. Of is biotechnologie bij dieren politiek taboe? Het is in dit verband interessant te kijken naar wat de behandeling van het wetsontwerp dieren in de Tweede Kamer oplevert. Opvallend is dat in de huidige wet (de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren) een duidelijke doelstelling staat, namelijk het verkennen van de ethische grenzen m.b.t. de dierlijke biotechnologie, maar dat een (eventueel gewijzigde) doelstelling in het voorliggende wetsontwerp ontbreekt.

Het zal duidelijk zijn dat ik in de 25 minuten die mij ter beschikking staan niet uitgebreid kan ingaan op het werk van de Commissie. Degenen die zich daarin willen verdiepen verwijs ik graag naar de jaarverslagen. Ik wil er een paar dingen uitlichten, ook al om te laten zien dat er in de Commissie sprake is geweest van voortschrijdend inzicht.

Op de eerste plaats wil ik de aandacht vragen voor het toetsingskader dat door de Commissie gebruikt wordt. In 1996, het jaar voordat de CBD van start ging, heeft een commissie van externe deskundigen onder voorzitterschap van Frans Brom een rapport uitgebracht, getiteld *Het toetsen van biotechnologische handelingen bij dieren*. Aanleiding was dat vanuit het betreffende onderzoeksveld, in reactie op het rondsturen van een concept aanvraagformulier, duidelijk gemaakt werd dat men daar niets begreep van een ethische toets, waarin begrippen als 'intrinsieke waarde' en 'integriteit' centraal zouden staan. Bedoeling van het deskundigenrapport was dus de verheldering van de ethische toets voor biotechnologie bij dieren. Met het

8 Centre for Society and Genomics, *De maatschappelijke relevantie van biotechnologische trends. Bijdrage aan de Trendsanalyse Biotechnologie 2009*.

oog daarop werd een vijftal stappen onderscheiden: (1) Het belang van het onderzoek, zowel wetenschappelijk als maatschappelijk, (2) de verwachte schade aan gezondheid en welzijn van de betrokken dieren, (3) de verwachte aantasting van de integriteit van deze dieren (4) het nagaan van mogelijke reële alternatieven, en (5) het afwegen van de voordelen en belangen van het onderzoek tegen de schade die aan de betrokken dieren zou worden berokkend.

De CBD heeft deze stappen van meet af aan als 'toetsstenen' gebruikt. In de loop der jaren is daar veel over gediscussieerd en naar aanleiding daarvan zijn wijzigingen en aanvullingen aangebracht. Een voorbeeld daarvan is de verplaatsing van stap 4 (alternatieven) naar de tweede plaats, direct achter het belang van het onderzoek. Reden daarvoor was dat het in het kader van het 'nee tenzij beleid' een criterium is om 'nee' te zeggen tegen een onderzoeksaanvraag: Als er een reëel alternatief is dan is de genetische modificatie niet nodig en hoeft de aanvraag niet verder in behandeling genomen te worden. Ook daarover is overigens weer stevig gediscussieerd, al was het maar over de vraag wat onder 'reëel alternatief' verstaan dient te worden. Maar afgezien van de wijzigingen en aanvullingen kan toch worden gezegd dat het toetsingskader zelf door de jaren heen overeind is gebleven en structuur heeft gegeven aan de discussies binnen de CBD bij de behandeling van de aanvragen en het opstellen van de adviezen.

Ondertussen is het niet overdreven te zeggen dat het toetsingskader dat door de CBD wordt gehanteerd min of meer uniek is, vooral door de poging om 'intrinsieke waarde' en 'integriteit' van dieren te operationaliseren. Het gaat in de biotechnologie bij dieren om meer dan gezondheid en welzijn alleen. Het gaat bij integriteit concreet om 'de eigenheid' van het dier en om fenotypische kenmerken als afwijkend gedrag, afwijkend uiterlijk, afname van zelfredzaamheid en bevattelijkheid voor aandoeningen. Het is natuurlijk altijd gevaarlijk om te zeggen dat iets uniek is, maar zoveel is zeker dat wij deze uitwerking van toegepaste dierethiek nog niet elders zijn tegengekomen en daarom geven wij het bijgewerkte toetsingskader met overtuiging door aan degenen die de taken van de CBD geheel of gedeeltelijk gaan overnemen. Daar kom ik straks nog even op terug.

Op de tweede plaats wil ik even inzoomen op een punt waarover in de CBD, zeker in de beginperiode, keer op keer indringend is gediscussieerd maar waar uiteindelijk een overeenstemming is gevonden: het belang van het fundamenteel onderzoek. Om misverstanden te voorkomen: Niemand ontkende het belang van fundamenteel onderzoek, maar de vraag was of zulk onderzoek van zodanig substantieel belang is dat daarvoor dieren genetisch gemodificeerd mogen worden. Is het niet zo, zo merkten de critici op, dat

vooral dit onderzoek in hoge mate gekenmerkt wordt door trial and error? Veel van dit soort onderzoek leidt naar Nergenshuizen. Desondanks zijn we uiteindelijk tot de conclusie gekomen dat er wel degelijk sprake is van een (indirect) substantieel belang. Fundamenteel onderzoek dat is ingebed in een internationaal gevalideerde onderzoekslijn levert een bijdrage tot de kennispool waaruit voortgaand (toegepast) onderzoek kan putten. Als die bron opdroogt verschaalt de voortgang van het onderzoek ook. Om het evolutiebiologisch te formuleren: Uit de oersoep van deze poel ontstaat steeds weer opnieuw leven.

Ten derde zou ik om het voortschrijdend inzicht binnen de CBD te illustreren willen stilstaan bij een brief die door de CBD eind 2005 aan het ministerie van LNV is geschreven. In dat jaar had onze zelfevaluatie plaats gehad en daarbij was geconstateerd dat vrijwel alle aanvragen biomedisch onderzoek betreffen en dat dit onderzoek vrijwel altijd groen licht krijgt op voorwaarde dat de onderzoekers hun huiswerk goed doen bij het indienen van de aanvraag. Dat hangt natuurlijk samen met de hoge waarde die in onze samenleving aan gezondheid wordt toegekend. Wij hebben in die brief aangegeven dat het niet meer zinvol is om onderzoeks aanvragen voor biotechnologische handelingen bij muizen, ongewervelden en embryo's ten behoeve van biomedisch onderzoek voor te leggen aan de CBD. Let wel het gaat dus niet om alle biotechnologie bij dieren maar om bepaalde biotechnologische handelingen, namelijk die waarmee de CBD in de voorgaande jaren ervaring had opgedaan. Het is toen even oorverdovend stil gebleven maar in oktober 2007 heeft het kabinet een brief aan de Kamer geschreven met daarin het voornemen om de taken van de CBD over te dragen aan de DEC's en de CCD, hetgeen nu uiteindelijk geresulteerd heeft in de huidige regeling.

Ik noem deze brief uit 2005 om aan te geven dat de CBD zelf het initiatief heeft genomen om haar taakstelling tegen het licht te houden. De CBD is niet een doel op zich maar een instrument en als dat instrument zijn taak heeft volbracht kun je het weggelassen. Toch zijn er wel vragen te stellen die samenhangen met het feit dat er wellicht dingen tussen de wal en het schip terecht dreigen te komen. Om een paar dingen te noemen:

- Het aggregatieniveau. Er wordt met enige regelmaat over dubbele toetsing gesproken, maar dat vertekent het feit dat de CBD op een veel hoger aggregatieniveau toetst dan de DEC's. Bovendien zijn de DEC's instituutgebonden, terwijl de CBD een landelijke toetsingscommissie is die zodoende het overzicht heeft van wat er in Nederland gebeurt op het gebied van de biotechnologie bij dieren. Dat laatste zou natuurlijk door

de CCD overgenomen kunnen worden, maar dat brengt me dan bij het volgende punt:

- De equipage van de CCD en de case load van de DECs. De equipage van de CCD zou kunnen worden aangepast aan de nieuwe taakstelling, maar de case load van de DECs is, door het lagere aggregatieniveau van de toetsing, veel hoger dan die van de CBD. Daardoor is veel minder tijd beschikbaar dan bij de CBD, waardoor de diepgang van de toetsing in de verdrinking zal komen.
- De CBD heeft de opdracht gekregen om *step by step* te werken om de ethische grenzen te verkennen. Dat is goed gegaan op biomedisch terrein omdat in dat kader jaarlijks een behoorlijk aantal aanvragen werd ingediend. Als de CBD te slapen zou worden gelegd om wakker te worden 'gekust' als zich sporadisch buiten de biomedische sector een aanvraag op het gebied van biotechnologie zou worden ingediend, dan is een *step by step* benadering niet meer zinvol.
- De maatschappelijke discussie. De openbare hoorzittingen gaan verdwijnen. Hoewel ik zelf regelmatig heb gesproken van een 'rituele dans', moet toch benoemd worden dat de hoorzittingen de enige plek zijn waar het publiek en dierenbescherming organisaties zich konden uitspreken over biotechnologie bij dieren. Het lijkt mij van belang een mogelijkheid voor publieke discussie op dat gebied open te houden.

Het lijkt me verstandig – op zijn minst vanuit beleidsmatig gezichtspunt – om aan deze en mogelijk andere dingen die tussen de wal en het schip terecht dreigen te komen aandacht te schenken.

Tot zover mijn keuze uit de werkzaamheden van de CBD. Ik zou nu even willen stil staan bij de kritiek. Die was en is er natuurlijk ook. Ook hier kies ik een paar punten uit. Ten eerste zou de CBD en de uitgebreide vergunningprocedure een belemmering voor het onderzoek in Nederland hebben betekend. Het zou kunnen. Er circuleren inderdaad geruchten over de vlucht van onderzoekers naar het buitenland en over het importeren van genetisch gemodificeerde dieren uit het buitenland. Ook in de CBD is daarover één en andermaal gesproken. Maar er is nooit onderzoek naar gedaan. Misschien zou dat een keer moeten gebeuren. Anderzijds is het zo dat de onderzoeks aanvragen die wij te behandelen kregen veelal van een positief advies werden voorzien, tenminste als de onderzoekers hun huiswerk goed hadden gedaan.

Dat brengt me bij het tweede punt van kritiek, dat vooral op de hoorzittingen werd en wordt gehoord: We zijn veel te lief voor de onderzoekers. We laten alles maar door. Dat is echter niet juist. Zo'n 5-10% van de aanvragen is niet gehonoreerd. Dat kan in de Jaarverslagen worden nagetrokken. Veelal ging het daarbij echter om het intrekken van de aanvraag voor het eind van de procedure, op grond van kritische opmerkingen en vragen vanuit de CBD. De onderzoekers kozen om zo te zeggen eieren voor hun geld, omdat ze doorkregen dat hun aanvraag bij de uiteindelijke beoordeling een negatief advies zou krijgen, waardoor een vergunning erg onwaarschijnlijk zou worden.

In dit verband zou ik ook willen wijzen op wat je het stille succes van de CBD zou kunnen noemen. Dat blijkt op de volgende punten. Vooreerst ging en gaat er een preventieve werking uit van de toetsing door de CBD. Een onderzoeksaanvraag moet aan bepaalde kwaliteitseisen voldoen en triviale doelstellingen worden niet geaccepteerd. Wij maken dan ook zelden mee dat er broddelwerk wordt ingediend. Met andere woorden, in het onderzoeksveld heeft op dit punt een leerproces plaats gehad. Daar kun je natuurlijk badinerend over zeggen dat onderzoekers hebben geleerd om de CBD op haar wenken te bedienen. Zo cynisch ben ik echter niet, al sluit ik mijn ogen niet voor het feit dat er natuurlijk ook een strategisch element zit in het opstellen van onderzoeksaanvragen, en dan niet alleen naar de CBD toe maar ook naar de geldschietters toe. Als het gaat om het stille succes van de CBD, dan zou ik hier, last but not least, ook willen wijzen op het feit dat ons bestaan en het leerproces dat dit op gang heeft gebracht de morele status van het dier ten goede is gekomen. En dat is verheugend.

Terug naar de kritiek. Een derde punt van kritiek ligt vevat in de term 'juridisering'. De adviezen van de CBD zouden ethisch helemaal dichtgetimmerd zijn en op juridische teksten lijken, met veel knip en plakwerk van steeds dezelfde stukken tekst. Ik ben daar in ander verband uitvoerig op ingegaan⁹ en niet alleen geprobeerd uit te leggen hoe dat komt, maar het ook verdedigd vanwege de belangen die op het spel staan. Binnen de Commissie is en wordt steeds uitvoerig en soms heftig gediscussieerd maar de adviezen naar buiten staan in de context van een wettelijke procedure die vraagt om consistentie. En de belangen de onderzoekers, alsmede die van de samenleving, zijn van dien aard dat uiterste zorgvuldigheid op zijn plaats is.

9 Zie Jac. Swart, M. Jonker, R. Tramper (red.), *De weging gewogen. Beschouwingen over ethiek en dierproeven*. Uitg. NVDEC (Damon) 2009, blz. 145v.

Wat ook als punt van kritiek naar voren is gebracht is dat wij er niet in zijn geslaagd de publieke discussie over biotechnologie aan te zwengelen. Dat is waar. We hebben het wel geprobeerd maar de ervaring was dat je toch niet meer mensen bijeenkreeg dan een aantal toch al betrokkenen. Als iemand die betrokken is geweest bij de organisatie van publieksdiscussies is het mijn ervaring dat het erg lastig is om het publiek te interesseren als er geen directe aanleidingen zijn (zoals bijv. destijds bij het eerste gekloonde schaap Dolly). Dat blijft me wel zorgen baren, namelijk dat het zo moeilijk is om het brede publiek te betrekken bij een ethisch en maatschappelijk debat over de impact van technologische ontwikkelingen en het beleid in dat verband.

Het laatste deel van mijn verhaal zou ik willen wijden aan de vraag naar de 'uitwerking'. Wat geven we mee voor de toekomst? Zoals u weet is de bedoeling dat de DEC's en de CCD het merendeel van ons werk gaan overnemen. Wat te doen met de ervaring die in de afgelopen twaalf en een half jaar is opgebouwd door de CBD? We zijn bezig het al eerder genoemde toetsingskader nog eens kritisch door te nemen, voordat we te slapen worden gelegd. Dat zal geen opzienbarende dingen opleveren, want veel van wat daarin staat is al naar het veld doorgesijpeld. Maar het herziene toetsingskader is toch waardevol voor anderen, aangezien daarin onze ervaring is neergeslagen. Dus dat geven we door. Het zou zonde zijn dat niet te doen.

Maar er is nog wat en nu dreig ik andere sprekers het gras voor de voeten weg te gaan maaien. Als je even pas op de plaats maakt op je koperen jubileum komt vanzelf de vraag op wat de functie van een commissie zoals de CBD is in een globaliserende wereld met 'converging technologies'. Als CBD zijn wij nu voor de derde keer betrokken bij een Trendanalyse biotechnologie. Daar word je met je neus gedrukt op het feit dat de witte, rode en groene biotechnologie zich blijven ontwikkelen in samenhang met nanotechnologie, ICT en what have you. Dat is en blijft een uitdaging en het ritselt van ethische en levensbeschouwelijke vragen in dat verband. Denktanks zoals de onze blijven daarom nodig en nuttig, niet alleen voor het beleid maar ook, met het oog op de samenleving, voor wetenschapscommunicatie. Dat kan niet alleen maar eenrichtingverkeer zijn, maar er is een voortdurende aandacht nodig om de betrokkenheid van burgers te motiveren. Hoe zou een beleid anders draagvlak kunnen krijgen?

4. De “bedenkelijkheid” van proefdieronderzoek

Dr. E. ter Gast

Als filosoof ben je beperkt met je gereedschap, denken is namelijk talig. In de ethische taal van de biotechnologie bij dieren wordt gesproken in termen als integriteit, intrinsieke waarden en ongerief, terwijl het in mijn beleving als bioloog eigenlijk gaat om hele andere zaken. Biologie is heel levendig, het gaat over processen. Biologie is veel minder talig, dus ik probeer in mijn werk te denken vanuit beelden. Wat is het biotech-dier? In de praktijk is het biotech-dier vaak een muis, maar wat is die muis? Er zijn allerlei verschijningsvormen van de muis: een monster, een symbool van onze hoop op nieuwe medicijnen en een oplossing van het voedselvraagstuk en een teken dat wij op arrogante wijze ingrijpen in de natuur en op die manier dus voor god spelen. Dit dier is al deze dingen tegelijk, maar boven alles is het een belangrijk gereedschap binnen het biologische laboratorium.

Als ik terugdenk aan de CBD denk ik meteen aan stier Herman uit 1990, maar de eerste genetisch gemodificeerde dieren werden al begin jaren 80' geboren. De discussie is gestart met zeer grote muizen, stier Herman werd pas gemaakt toen de technologie er al 10 jaar was. De discussies die n.a.v. de onderzoeksresultaten van de muizen werden gestart, gingen niet over biomedisch onderzoek, maar vooral op de mogelijke toepassingen op de voedingsindustrie. Stel dat er in navolging van 'the giant mice', 'giant pigs' of 'giant cows' worden geproduceerd. Dit is om twee redenen niet gelukt, ten eerste was er veel maatschappelijke weerstand, maar ten tweede omdat het simpelweg niet lukte. Muizen laten zich gemakkelijker genetisch modificeren dan andere dieren. De tweede muis die voor veel discussie zorgde was de 'Onco-muis', de eerste gepatenteerde muis. Het feit dat een muis gepatenteerd kon worden en dus niet voortkwam uit biologische ouders of god, was een schokkend evenement. Bij de discussies die hieruit voortkwamen ging het niet zozeer over het dierenleed, maar over de vraag of je het leven kunt patenteren. Hierna is het heel lang vrij stil geweest. De eerstvolgende hype ging over de muis met het mensenoer, wat wetenschappelijk niet veel voorstelde, maar het dankzij het visuele effect erg goed deed in de media.

De biotech-muis heeft zich heel geleidelijk geëvolueerd tot een 'commodity': je kunt deze muizen heel gemakkelijk bestellen bij bedrijven. De meeste bekende muizen komen van de 'Jackson-labs', deze muizen staan garant voor kwaliteit. Je kunt ze gewoon op internet bestellen, zowel levend als crio-gepreserveerd. Ze zijn wel geregistreerd, je kunt ze niet zomaar gebruiken.

De muizen zijn gewend om te reizen, hier zijn speciale doosjes voor. Elk biomedisch lab maakt gebruik van genetisch gemodificeerde dieren, ongeveer 80 procent van de muizen die in het onderzoek worden gebruikt, zijn genetisch gemodificeerd. De muis is een ontzettend goed proefdier. Het feit dat iedereen ze gebruikt dat dit gewoon is geworden, illustreert wel dat dit dier in een aantal jaren (de jaren dat de CBD bestaat) is geëvolueerd van een 'wonderdier', een high tech-dier, tot een standaard onderdeel van de uitrusting van een laboratorium.

Als een organisatie als de CBD zich één keer over een bepaalde vraag heeft gebogen, dan zal er de tweede keer dat hij zich over een dergelijke vraag buigt wel een soortgelijk antwoord uit komen. Als je dit een aantal jaren hebt gedaan, dan is dat gewoon niet meer zo vreemd. Er valt dus wat voor te zeggen dat de CBD wat dat betreft klaar is.

Waarom is de muis zo belangrijk, wat is de relatie tussen de mens en de muis? We lijken erg op elkaar en dat is de reden waarom we muizen gebruiken als 'stand-in' voor onszelf. De muis is dan de mens, maar het voordeel is dat de muis ook weer niet de mens is. De muis valt onder andere wetten en regels, waardoor we met de muis kunnen doen wat we niet met onszelf kunnen doen. Dit is een paradox: we kunnen de mens niet gebruiken want dit is onethisch, maar waarom gebruiken we dan de muis, omdat de muis op ons lijkt. Maar is het dan niet ook onethisch om op de muis te testen? Het verschil tussen de muis en mens is echter ook nadelig, de muis heeft het immuunsysteem van een muis, wat we nodig hebben is een muis met een menselijk immuunsysteem.

Het meest extreme voorbeeld dat ik ben tegengekomen in mijn studie naar biotech-muizen is een advertentie in de NRC van het AMC. In de advertentie stond een afbeelding van een donker jongetje met een witte muis waaronder de volgende tekst stond: *"Als we een muis in een mens moeten veranderen om aids te genezen doen we dat."* Ik heb de mensen achter de advertentie gebeld met de vraag wat voor reacties ze hadden gehad. Er was eigenlijk alleen een reactie, van geloof ik de Natuurwetpartij, betreft de reclamecode gekomen, omdat de advertentie onterecht suggereert dat er een geneesmiddel gaat komen. Via de reclamecodewet is dit aangepakt. Terwijl ik de suggestie dat je een muis in een mens kunt veranderen een nogal boude bewering vond, is hier blijkbaar verder niemand over gevallen. Wat typerend is voor het feit dat het publieke debat afwezig is.

Het zijn niet alleen muizen die gebruikt worden voor biotechnologisch onderzoek, zodra er in Nederland andere dieren gebruikt gaan worden, zal het debat wel weer opwaaien. Het zeepaardje zal misschien de positie van de muis in gaan nemen. Wie is de prins die de CBD gaat wakkerkussen? Mijn intuïtie is dat dit gaat gebeuren zodra biotech-dieren buiten het laboratorium te zien zijn. Het is momenteel echt verboden, dus bijna niemand ziet deze dieren, wat een van de redenen is waarom er zo weinig discussie over is. De meeste mensen hebben geen flauw idee wat er in laboratoria gebeurt. De meeste mensen die in laboratoria werken durven er ook niet over te praten, uit angst voor dieractivisme.

De biomedische sector is niet de enige toepassing van biotechnologie. Een voor de hand liggende optie is de voedingsindustrie. Het genetisch modificeren van een muis om hem sneller te laten groeien is nu nog verboden in Nederland, maar dit is een toepassing waar wel al heel hard aan wordt gewerkt. Dus het is een goede mogelijkheid dat hier in de nabije toekomst, door een wakker gekust CBD, over gesproken gaat worden. Een ander mooi zijn de glofish, genetisch gemodificeerde zebravisjes die licht geven. In de VS kun je ze gewoon op internet bestellen. Je kunt ze niet naar Nederland laten vliegen, bij Schiphol worden ze ingenomen. Er is dus handel in genetisch gemodificeerde dieren. Ik werk veel met kunstenaars omdat die een bepaald toekomstbeeld kunnen visualiseren waar veel ethici aan de taal gebonden blijven. De Canadese kunstenaar Adam Brandejsen heeft het bedrijf Bio-Genica opgericht, waar je Genpets kunt bestellen. Genpets zijn genetisch gemodificeerde beestjes met allerlei functies en mogelijkheden. De site is helemaal vormgegeven zoals biotech-bedrijven hun sites vormgeven. De Genpets zijn ook in een galerie gehangen, verbonden aan elektronica. Rode lichtjes suggereerden dat het hartje nog klopte en af en toe ging er een alarmpje af om bijvoorbeeld aan te geven dat de temperatuur weer wat hoger moest. Het mooie van het kunstwerk waren de reacties die de kunstenaar kreeg op zijn werk, deze beschreef hij als volgt. Veel mensen hadden niet door dat het om een artistiek project ging en stuurden hem een mail met de vraag waar ze de Genpets konden kopen. Het gebrek aan kritische vragen geeft aan dat de nieuwe generatie al is gewend aan de technologische mogelijkheden en hier geen problemen in ziet, de nieuwe generatie staat er open voor. De oude generatie ziet het echter nog als onnatuurlijk, voor god spelen, en is van mening dat er veel risico's aan verbonden zijn. Misschien moeten we een meer 21e eeuwse opvatting ontwikkelen ten opzichte van biotechnologie. De kunstenaar over zijn project: "I thought it was far out, maar wat ik de krant lees wat er echt gebeurt, that's really far out."

Ten slotte vind ik dat de dieren meer aandacht verdienen. Op de dag dat ik promoveerde, werd de Nobelprijs uitgereikt aan de mensen die de technologie hebben ontwikkeld. Ik heb toen gesuggereerd dat de muis de Nobelprijs moest krijgen. Ik heb toen geopperd om een standbeeld voor de muis op te richten en daarvoor kreeg ik geld toegezegd, maar die man is al zijn geld kwijtgeraakt op de beurs. Graag zou ik alsnog het project willen voortzetten, dus als u bij wilt dragen, is dit altijd welkom.

5. Politieke en ethische afwegingen rond wetenschappelijk onderzoek en technologische innovatie.

Prof. dr. ir. G.H. de Vries

1. De Commissie Biotechnologie bij Dieren is een van de vele publieke instellingen die adviseren over *voorgenomen* projecten of beleidsvoornemens. We kennen ze in vele soorten en maten – van de Raad van State die wetsvoorstellen van commentaar voorziet, de Gezondheidsraad die de Minister over gezondheidszorg en gezondheidsonderzoek adviseert, tot de medisch-ethische toetsingscommissies die zich over voorstellen voor medisch onderzoek met mensen buigt. Uiteraard vindt advisering over projectvoorstellen ook in de private wereld plaats – zoals bij banken die over aanvragen voor investeringskredieten moeten beslissen. Ik zal me hier echter beperken tot publieke instellingen die zich over wetenschappelijke en technische projecten buigen.

Hun functie lijkt simpel. Zij moeten *ex ante oordelen* geven. In veel gevallen komt dat neer op het beantwoorden van vier vragen (vgl. Hemerijck 2003):

1. *Werkt het?* – Dat wil zeggen: Is het doel helder en valt te verwachten dat het voorgenomen project doelmatig zal zijn? En bestaan er geen simpeler, minder belastende of minder kostbare middelen om het gestelde doel te bereiken?
2. *Past het?* – Dat wil zeggen: valt te verwachten dat die voorgenomen activiteiten gegeven de beschikbare middelen uitvoerbaar zijn? Beschikken degenen die voor de uitvoering zorg zullen dragen over de nodige competenties, is de organisatie op orde? En is er bij anderen voldoende interesse in de uitkomsten van het project en dus uitzicht op een zinvol vervolg?
3. *Mag het?* – Dat wil zeggen: zijn de voorgenomen activiteiten in overeenstemming met de geldende wet- en regelgeving?
4. *Hoort het?* – Dat wil zeggen: zijn de activiteiten in overeenstemming met maatschappelijk aanvaarde normen en waarden? Zijn zij, zoals dat heet, 'ethisch verantwoord'?

De eisen die aan zo'n beoordelende instelling gesteld moeten worden kunnen op basis van dit lijstje gemakkelijk worden geformuleerd. Om de beide eerste vragen te kunnen beantwoorden moet de nodige *deskundigheid* aanwezig zijn. Om deze vragen te beantwoorden is inzicht in het reilen en zeilen van de desbetreffende vakgebieden onontbeerlijk. Als antwoord op de beide laatste

vragen worden *normatieve* oordelen verwacht. Om de derde vraag te kunnen beantwoorden moet de regelgeving helder zijn en moet de commissie in staat zijn die regelgeving correct toe te passen. Voor het behandelen van de laatst genoemde vraag is een voldoende gevoelige morele antenne vereist.

De eisen die aan de organisatie van z'n beoordelende instelling moeten worden gesteld volgen hier direct uit. Omdat al met al competenties van verschillende aard nodig zijn, zullen de oordelen in veel gevallen gegeven moeten worden door een commissie waarin uiteenlopende disciplines zijn vertegenwoordigd. Uiteraard moeten ook de procedures zorgvuldig worden afgewikkeld. Dus zijn een goede voorzitter en een bekwame secretaris nodig en zullen zaken netjes schriftelijk afgehandeld worden.

Dat allemaal is al op orde en dat wordt vastgelegd in het jaarverslag. Niemand zal het lezen. Alleen de aanvragers zijn echt geïnteresseerd in wat de commissie doet en dan ook nog eigenlijk alleen in hoe over hun eigen project is geadviseerd. De commissieleden hebben een rustig bestaan. Meestal kan de secretaris na een bijeenkomsten wel trefzeker voorspellen hoe de commissie over een projectaanvraag zal beslissen. Eigenlijk kan hij het ook wel in zijn eentje af.

2. Het wordt anders wanneer zo'n commissie met substantiële *onzekerheden* wordt geconfronteerd, de impliciete *verdeling tussen feitelijke en waardegebonden kwesties* die besloten ligt in het onderscheid tussen de beide eerste en de beide laatstgenoemde vragen twijfelachtig wordt, of waar *morele zekerheden* in het spel komen die helaas onderling onverenigbaar zijn. Niet zelden dienen deze drie problemen zich zelfs tegelijk aan en dat vormt al snel een brisant mengsel.

De beoordeling van innovatieve wetenschappelijke projecten biedt legio voorbeelden. Bij werkelijk innovatieve projecten valt op basis van de beschikbare ervaring immers moeilijk in te schatten wat zo'n voorstel werkelijk behelst. Of de beloften van een nieuwe technologie ooit worden gerealiseerd is onzeker. Menig project mislukt, of ontwikkelt zich op een wijze die niemand had voorzien. De voorbeelden zijn bekend. SMS werd ontwikkeld voor noodsituaties waar te weinig signaal was voor een normale telefoonverbinding. Dat pubers er ruim gebruik van zouden gaan maken had niemand voorzien. De gedachte dat de verdere ontwikkeling van een technologie al besloten ligt in de eerste ontwerpen is een helaas veel voorkomende misvatting (Bijker, Hughes et al. 1987).

Datzelfde geldt op kleinere schaal ook voor de beoordeling van wetenschappelijke experimenten. Natuurlijk hebben onderzoekers hooggespannen verwachtingen over de uitkomst. Maar over het verdere lot van hun resultaten valt slechts te speculeren. Zullen andere onderzoekers die resultaten ooit oppakken en verder uitwerken, of zullen zij straks liggen te verstoffen zoals zo veel andere producten van wetenschappelijke vlijt en was alle moeite voor niks? Waar onderzoeksvragen beoordeeld worden die passen in bestaande onderzoekstradities – wat Kuhn (1970) *normal science* noemt – valt daarover nog wel een redelijke inschatting te maken. Dan hebben we het over onderzoek dat belooft een oplossing te bieden voor bekende, goed gedefinieerde puzzels. Maar waar werkelijk een nieuwe weg ingeslagen wordt, geldt dat niet. Dan moeten ook deskundigen speculeren. Daar blijken deskundigen veel minder goed in te zijn dan ze zelf vaak denken. Met voorbeelden van gezaghebbende experts die naar achteraf blijkt de plank grandioos misloegen, valt een aardig boek te vullen (de Wilde 2000). Dat deskundigen het regelmatig mis hebben wil overigens niet zeggen dat niet-deskundigen het beter doen. Het momenteel populaire argument van *the wisdom of crowds* (Surowiecki 2004) gaat hier niet op.¹⁰

Waar het nu op aan komt is niet deskundigheid, maar het serieus nemen van *onzekerheid*. En niet de kwantitatieve omvang van de inbreng telt hier, maar de mate van pluriformiteit. Voor onzekerheden geplaatst staat ons weinig anders te doen dan een veelheid van (disciplinaire) perspectieven te mobiliseren en met elkaar te confronteren, alert te zijn op zwakke signalen dat het allemaal wel eens anders zou kunnen lopen dan we op het eerste gezicht denken, en de probleemhorizonten te scannen die naar voren worden gebracht. Misschien moet de beoordelingscommissie daartoe zijn ledental tijdelijk uitbreiden en wat dwarskoppert uitnodigen om eens *out of the box* te denken of buitenstaanders die ervaringen elders hebben uitnodigen om hun visie te geven (vgl. Tetlock 2005). Dat kan zeker als er grote industriële belangen op het spel staan beter in beslotenheid gebeuren dan in de schijnwerpers van de publiciteit. Die nodigen slechts uit tot het luid verkondigen van vooraf ingenomen standpunten. Hier is behoedzaam

¹⁰ De onzekerheid waarmee we hier geconfronteerd worden is van andere aard dan die waarvoor het genoemde argument geldt. Zij ontspruit namelijk niet aan een gebrek aan kennis – waarvoor een veelheid van schattingen een betere benadering biedt dan een beperkt aantal van deskundigen. Er is onzekerheid door een andere factor, namelijk het (nog) niet-gedetermineerd zijn van de processen die uiteindelijk de te schatten waarde zullen realiseren. De onzekerheid is met andere woorden niet epistemologisch, maar ontologisch van aard.

exploreren van onverwachte mogelijkheden het parool. Hoe dan ook zal men zich ervan bewust moeten zijn dat waar substantiële onzekerheden bestaan *ieder* oordeel een speculatief karakter heeft. Prudentie is dus vereist.

In hoeverre geldt dit ook voor het beantwoorden van de derde vraag – *mag het?* Of een voorgenomen nieuwe activiteit gezien de bestaande wet- en regelgeving toelaatbaar geacht kan worden valt toch wel met zekerheid te beantwoorden? Helaas, ook dat is niet altijd het geval.

Neem genetische modificatie (vgl. Whiteside 2006). In de Verenigde Staten worden de *producten* van genetische modificatie door de EPA (Environmental Protection Agency) beoordeeld op basis van de bestaande richtlijnen en daarbij speelt het *proces* dat aan die producten ten grondslag ligt – de genetische modificatie – geen rol. Dat GMOs worden beoordeeld als ieder ander product en dus niet als een aparte categorie worden gezien, berust echter op een betwistbare beslissing. Omdat zo'n radicaal nieuwe technologie nog onbekende effecten kan hebben heeft de EU voor een andere koers gekozen. Voor het beoordelen van de toelaatbaarheid van GMOs zijn in de EU *nieuwe* richtlijnen ontwikkeld. Dus ook hier zijn we al snel in de problemen. Vóór de derde vraag beantwoord kan worden moet een besluit worden genomen of we van doen hebben met een technologie als alle andere die op basis van de bekende maatstaven kan worden beoordeeld, of dat we met een nieuwe categorie activiteiten te maken hebben die om nieuwe wet- en regelgeving vraagt. Om de (normatieve) vraag te kunnen beantwoorden of '*het mag*' moet met andere woorden duidelijkheid komen over de (cognitieve) vraag wat '*het*' precies is. Feiten en waarden blijken in dit soort situaties minder makkelijk te scheiden dan het methodologieboek suggereert.

Op dit punt bestaat er een belangrijk verschil tussen *ex ante* en *ex post* beoordeling. De rechter die een *ex post* beoordeling velt mag geen nieuwe wetten verzinnen; dat zou rechtsonzekerheid introduceren, een doodzonde in een rechtstaat. Wie *ex ante* beoordelingen moet geven kan zich echter niet achter dit argument verschuilen. Die zal in voorkomende gevallen op zijn minst de vraag moeten stellen of gezien de aanvragen die voorliggen de bestaande regelingen wel adequaat zijn. *Ex ante* beoordelende instellingen hebben op dit punt een bijzondere positie. In veel gevallen zijn zij de eerste publieke instantie die geconfronteerd wordt met de noodzaak zich uit te spreken over de aanvaardbaarheid van nieuwe wetenschappelijke en technologische mogelijkheden. Daarom mag van zo'n *ex ante* beoordelende instantie worden verwacht dat zij als *early warner* voor de wetgever fungeert en dat zij aan de bel trekt als er aanleiding is om de bestaande wet- en

regelgeving nog eens kritisch tegen het licht te houden. De beoordelende instellingen krijgen daarmee dus een *nieuwe publieke functie*. Van hen mag worden gevraagd dat zij zich ook uitspreken over de wettelijke kaders waarin zij geacht worden hun beoordelende werk te doen. Dat hoeft uiteraard niet in elke vergadering, maar een regelmatige evaluatie is op zijn plaats. Ook de autoriteit die de commissie heeft ingesteld moet leren wat de consequenties zijn van wat zich op het front van wetenschap en techniek afspeelt.

Tenslotte de vierde vraag – *hoort het?* Ook die kan de nodige problemen met zich meebrengen. Om die zichtbaar te maken is het nuttig om eerst een scherper onderscheid te maken tussen moraal en ethiek dan gebruikelijk is.

In wat ik de *moraal* zal noemen gaat het om keuzes tussen goed en kwaad. Waar moraal aan de orde komt zijn we dus snel klaar, want wat kan het probleem zijn als je moet kiezen tussen goed en kwaad? Eén regel volstaat: we moeten het goede doen en het kwade vermijden. Problemen ontstaan pas als blijkt dat onze morele intuïties uiteen lopen: wat de een aanvaardbaar acht, is voor de ander verwerpelijk. Waar morele posities met grote stelligheid, om niet te zeggen dogmatisch, worden ingenomen, ontstaat dan al snel werkelijk een serieus probleem. Partijen komen tegenover elkaar te staan; er ontstaat alras een patstelling. De met een gevoelige morele antenne uitgeruste commissie wordt geconfronteerd met een kakofonie van tegenstrijdige signalen en weet zich dan ook al snel geen raad.

In wat ik *ethiek* noem gaat het om iets anders dan in de moraal. Hier gaat het in weerwil van wat vaak gedacht wordt *niet* om de keuze tussen goed en kwaad. Ethiek dient zich aan waar we voor keuzes worden gesteld tussen het ene kwaad en het andere; of tussen het ene en het andere goed. Er moet dan een keuze worden gemaakt terwijl bij voorbaat duidelijk is dat wat we ook kiezen er altijd verlies zal zijn. Ethiek betreft met andere woorden *tragische keuzes*, het soort keuzes dat centraal staat in de klassieke Griekse tragedies. Denk aan Antigone die moest kiezen tussen het goed van de wet en het goed van de familieband. Tragische keuzes doen zich voor omdat niet alles wat wij goed vinden met elkaar verenigbaar is en in ons handelen niet al het kwaad is uit te bannen.

Genetische modificatie van dieren kan als voorbeeld dienen. Die techniek komt met de belofte dat zij experimenten mogelijk maakt die sneller uitzicht bieden op de behandeling van ernstige ziekten en dat zij tot een reductie in het gebruik van proefdieren zal leiden; tegelijk stuit zij op het – in biologische, ethische of religieuze termen geformuleerde – bezwaar dat de integriteit van

natuurlijke soorten wordt aangetast. Genetische modificatie van proefdieren stelt ons dus voor een keuze tussen twee kwaden: stagnatie van belangrijk medisch onderzoek, onnodig grootschalig gebruik van proefdieren *versus* aantasting van de integriteit van de soort, en eventueel de hybris van het "spelen voor God". Hoe te kiezen? Daarover lopen de meningen uiteen, het onderwerp is controversieel. Er is echter een belangrijk verschil met de eerder genoemde morele patstelling. Waar onderkend wordt dat er een ethisch (en dus geen moreel) probleem is ontstaan, staat voorop dat er afgewogen moet worden, dat er dus geargumenteed zal moeten worden, en dat de verschillende opties die zich aandienen nader moeten worden onderzocht. Hoe solide zijn die geadverteerde beloften eigenlijk? Wat is precies de strekking van het bezwaar van de aantasting van soort-integriteit? Zijn er andere opties te verzinnen, condities te formuleren, tijdelijke oplossingen mogelijk, kan er worden geëxperimenteerd zodat we ervaring opdoen die een beter oordeel mogelijk maken? Dat er geen rationele oplossing bestaat voor ethische keuzeproblemen wil niet zeggen dat we er niet meer of minder verstandig mee om kunnen gaan. Waar moraal leidt tot patstellingen, nodigt ethiek uit tot bewegen.

Terwijl in de moraal de juiste keuze voorop staat, draait het in de ethiek om het afleggen van een traject. Voor ethiek is tijd nodig. Die is ons niet altijd gegund: soms moeten er knopen worden doorgehakt. Maar ook dan maakt het uit of dat gebeurt in het besef dat er een tragische keuze is gemaakt, of vanuit de illusie dat er moreel juist is gekozen. Ook hier bieden de klassieke tragedies stof tot nadenken. Agamemnon moest kiezen tussen het redden van zijn manschappen op weg naar Troje en het offeren van zijn dochter. Hij kiest uiteindelijk voor de laatste optie. In Aeschylus' tragedie bekritiseert het koor hem daarna. Niet omdat hij uiteindelijk ervoor gekozen heeft zijn dochter te offeren, maar omdat hij, nadat die keuze heeft gemaakt, het karwei voortvarend afwerkt en geen schuld meer voelt. Van een ethisch conflict heeft hij een praktisch probleem gemaakt.

Ook hier valt voor commissies die geacht worden ethische oordelen te vellen een les te trekken. Ook als er door de druk van de omstandigheden een keuze moet worden gemaakt, ben je in de ethiek nog niet klaar. Het besef dat er een keuze gemaakt is die ook met verlies gepaard gaat, brengt verplichtingen met zich mee. Wie een ethische keuze maakt hoort ook als hij ervan overtuigd is de juiste keuze te hebben gemaakt, zich dat verlies aan te trekken. Hij zal moeten volgen wat er na zijn keuze gebeurt, daarvan verslag moeten doen en de eigen beslissingen evalueren, om bij een volgende gelegenheid nog weer wat beter beslagen ten ijs te komen. Een commissie

die ethische oordelen geeft en niet de gevolgen van zijn eigen werk serieus monitort en publiek evalueert deugt niet voor zijn taak.

Dan worden die jaarverslagen ook een stuk interessanter dan voorheen. Zij vertellen niet meer alleen wat de commissie heeft besloten en welke eminente geleerden daarbij betrokken zijn geweest, maar geven door expliciete en systematische reflecties over die besluiten de lezer ook te denken.

3. De realiteit is helaas vaak anders. Buitenstaanders uitnodigen om bij te dragen aan een probleemscaan valt nog wel te organiseren, al draven in de praktijk nogal eens alleen *the usual suspects* op. Maar op de normatieve problemen die de eerdergenoemde derde en vierde vraag met zich mee kunnen brengen reageert menige commissie met een bureaucratische reflex.

Voor zulke problemen geplaatst wordt het mandaat van de commissie nogal eens herhaald: men is gevraagd te oordelen binnen de kaders van de bestaande wet- en regelgeving. Als die onvoldoende uitsluitsel geven moet een hogere instanties zich dus maar uitspreken. De autoriteit die de opdracht aan de commissie heeft verstrekt moet maar beslissen of de regelgeving moet worden aangepast; samenleving en politiek moeten maar helderheid scheppen over wat moreel aanvaardbaar is en wat niet. De commissieleden kunnen even op hun handen gaan zitten.

De politiek moet zich uitspreken. Maar die politiek wordt met dezelfde onzekerheden geconfronteerd als de commissie. En niet alleen de samenleving maar ook de politiek is verdeeld. Wat te doen? Een 'brede maatschappelijke discussie' arrangeren over de morele kwesties? Zoiets loopt blijkens de ervaring op een drama uit. Verwonderlijk is dat niet. Deliberatie vormt een essentieel element van democratie, daarover kan geen misverstand bestaan. Maar zoals de politiek filosoof Michael Walzer (2007: 144) betoogt gaan degenen die natie-brede deliberatie bepleiten te gemakkelijk voorbij aan de vraag of er naast de bestaande instellingen waarin deliberatie reeds vorm krijgt, wel behoefte bestaat aan *nieuwe* platformen. Is het niet juist de taak van *ex ante* beoordelende instellingen om zelf te doen wat een brede maatschappelijke discussie in de schoenen geschoven dreigt te worden: het articuleren van de ethische problematiek, het onderzoeken van de verschillende opties, een verstandige weg uitstippelen in het besef dat er tragische keuzes aan de orde zijn?

'Brede maatschappelijke discussies' hebben in de afgelopen jaren aan populariteit ingeboet en gezien de ervaringen ermee is dat niet verwonderlijk.

Wat er dan nog rest weten we ook uit ervaring: het onderwerp blijft liggen in de hoop dat de bui vanzelf over drijft, of er wordt regelgeving ontworpen waarbij omdat er geen maatschappij-brede consensus mogelijk is het probleem verplaatst wordt naar het individu. Ieder mag zelf beslissen of hij van de wetenschappelijke en technische mogelijkheden gebruik wil maken of niet. In de medische ethiek is dat de dominante aanpak geworden: de betrokkene krijgt een *informed consent* formulier voorgelegd met de vraag of hij dat wil ondertekenen. De 'ethische toetsing' kan zich beperken tot de wijze waarop dat formulier is opgesteld. Ook met betrekking tot GMOs is deze uitweg voorhanden: producten waarin GMOs zijn verwerkt moeten van labels worden voorzien en het is vervolgens aan de consument om te beslissen of hij deze producten op het schap wil laten liggen of niet. Ook de cosmetica waarvoor dierproeven zijn gebruikt kan de consument toch gewoon besluiten niet te kopen? "We leven toch in een vrij land?" – met die dooddoener maken we ons steeds vaker van ethische problemen af. De consument mag kiezen; of een techniek maatschappelijk aanvaardbaar is of niet zal wel blijken uit de omzetcijfers. Wat een ethisch probleem was, wordt tot een ondernemersrisico gemaakt.

Het koor dat Agememnon bekritiseerde roert zich in de coulissen.

4. We hebben de antieke tijd echter niet voor niks achter ons gelaten, zullen sommigen zeggen. De genoemde strategie legt morele keuzes daar waar ze in een moderne samenleving horen: bij het individu. De tijd waarin kerk of overheid de moraal kon uitstippelen is toch echt voorbij. Dat is een valide argument. Het gaat echter voorbij aan een aantal bezwaren.

In de eerste plaats is deze uitweg niet voor ieder probleem beschikbaar. De vraag hoe moet worden omgegaan met kwesties die zich aandienen lang voordat een product de consument bereikt, is er niet mee beantwoord. In de tweede plaats is het maatschappelijk naïef. Autonomie is een bewonderenswaardig ideaal, maar het abstraheert van de feitelijke omstandigheden waarin reële keuzes gemaakt moeten worden. Precies daarom spreken we behalve over privé aangelegenheden ook over publieke zaken: van sommige onderwerpen valt goed in te zien dat ze onvoldoende tot hun recht komen wanneer de overheid ze niet aantrekt. Dat geldt voor infectieziektebestrijding die alleen effectief is als ze collectief wordt aangepakt en ook voor tal van normatieve kwesties. En in de derde plaats verwacht de genoemde uitweg ethiek en moraal. Dat individuen keuzes maken die zij in hun eigen morele termen verantwoorden, doet onvoldoende recht aan het ethische besef dat er tragische keuzes aan de orde zijn – keuzes waarbij ook het verlies dat elke

keuze impliceert aandacht behoeft. Een democratische samenleving bestaat niet alleen bij gratie van de meerderheidsregel, maar vereist ook bescherming van minderheden. Ook als de meerderheid ervan overtuigd is een moreel juiste beslissing te hebben genomen, mag gevraagd worden dat collectief wordt stil gestaan bij het verlies dat die meerderheidskeuze impliceert en dat minderheden in hun morele bewustzijn raakt.

Hoewel aantrekkelijk omdat het tot ontlasting van de politiek leidt, is de strategie van het verplaatsen van ethische problemen naar het autonome individu intellectueel armoedig. Ze is ook onnodig. We beschikken over de middelen om het beter te doen. Als beoordelende instellingen hun taken wat ruimer opvatten dan hun strikte opdracht is er al veel gewonnen.

Natuurlijk bestaat de hoofdtaak van zulke instellingen in het *ex ante* beoordelen van projecten. De eerdergenoemde vier vragen bieden daarvoor een simpel kader dat in veel gevallen voldoet. Wat aandacht verdient zijn echter de situaties waarin dat kader onvoldoende blijkt. Dan behoort het werk meer te omvatten dan het afvinken van een checklist. En ook op die situatie moet de organisatie van zo'n beoordelende instelling worden toegesneden.

In lijn met het eerder gestelde kan daarbij in concreto aan het volgende gedacht worden:

1. De commissie neemt de plicht op zich om niet alleen de overwegingen te publiceren op grond waarvan zij tot een positief of negatief oordeel komt met betrekking tot de vragen *werkt het* en *past het*, maar ook expliciet te melden voor welke onzekerheden zij bij het vormen van dat oordeel werd geplaagd. Waar zich substantiële onzekerheden aandienen, worden buitenstaanders expliciet uitgenodigd hun visie te geven. Die visies zijn bij het genomen besluit in overweging genomen en daarover wordt ook publiek gerapporteerd.
2. De commissie adviseert niet alleen over ingediende aanvragen, maar bericht ook expliciet over twijfels die rijzen over de adequaatheid van de bestaande wet- en regelgeving. Of die wet- en regelgeving dient te veranderen, is uiteraard aan de autoriteit die de commissie heeft ingesteld. Van de commissie mag echter worden verwacht dat zij als *early warner* optreedt en de nodige dossiers opbouwt. Het is een publieke taak van zo'n commissie om bij te dragen aan het leerproces van de overheid. Zij kan overigens meer doen dan alleen rapporteren. Een commissie kan bijvoorbeeld verzoeken om tijdelijk op basis van nieuwe

regelingen te mogen werken, om zo experimenteel te exploreren wat geschiktere beoordelingskaders zouden zijn. Zulke experimenten moeten uiteraard naar behoren worden geëvalueerd.

3. De commissie onderkent dat zij niet zozeer morele als wel ethische oordelen geeft en neemt de verplichtingen op zich die daarbij horen. Dat houdt in dat ook het verlies dat elk besluit impliceert aandacht krijgt. De commissie monitort daarom systematisch haar besluiten en bericht over haar bevindingen. Niet alleen het wel en wee van toegewezen aanvragen, maar ook van afgewezen aanvragen – die mogelijk elders worden ingediend – wordt gevolgd. Ook daarmee draagt de commissie bij aan het eigen leerproces en aan dat van de overheid, en daarmee aan de publieke zaak.

Dit zijn geen hemelbestormende maatregelen en dat is ook niet nodig. We zullen het hier op aarde met elkaar moeten zien te klaren. Wat de voorstellen behelzen is een verandering van perspectief. Van een instelling die zich toelegt op het stuk voor stuk beoordelen van aanvragen, veranderen commissies langs deze weg tot instanties waarin kennis en ervaring wordt vergaard die relevant is voor een samenleving die geconfronteerd wordt met de brisante combinatie van onzekerheden op wetenschappelijk terrein en morele quasi-zekerheden. Voor het daarmee leren omgaan is een ruime, publieke taak een eerste vereiste.

Geciteerde literatuur

- Bijker, W. E., T. P. Hughes, et al., Eds. (1987). *The Social Construction of Technological Systems*. Cambridge MA, MIT Press.
- de Wilde, R. (2000). *De voorspellers - een kritiek op de toekomstindustrie*. Amsterdam, De Balie.
- Hemerijck, A. (2003). "Vier kernvragen van beleid." *Beleid en Maatschappij* 30(1): 3 - 19.
- Kuhn, T. S. (1970). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, Chicago University Press.
- Surowiecki, J. (2004). *The Wisdom of Crowds - Why the Many Are Smarter Than the Few*. London, Abacus.
- Tetlock, P. E. (2005). *Expert Political Judgement*. Princeton and Oxford, Princeton University Press.
- Walzer, M. (2007). *Thinking Politically - Essays in Political Theory*. New Haven and London, Yale University Press.
- Whiteside, K. H. (2006). *Precautionary Politics - Principles and practice in confronting environmental risks*. Cambridge (Mass.).

6. Biotechnologie en dieren Nederlands beleid in een complexe wereld.

Ir. J.J.C.M. van Dongen

We leven in een complexe wereld. Uit de verhalen van de voorgaande sprekers hebben we hier diverse voorbeelden van gezien. Burgers hebben uiteenlopende zorgen, de wetenschap ontwikkelt zich in een razende vaart en dieren nemen een steeds belangrijker rol in, in het maatschappelijke en politieke debat. LNV heeft dagelijks te maken met de complexiteit van de samenleving en het terrein van de biotechnologie bij dieren is hier een goed voorbeeld van. De maatschappelijke opvattingen op het gebied van biotechnologie bij dieren maar ook bij planten zijn zeer divers en de politiek is op dit gebied een representatieve afspiegeling van de maatschappij. In beide arena's zijn de meningen en morele kaders sterk uiteenlopend. Vaak worden ze gekleurd door de belangen die vertegenwoordigd worden. Dit houdt in dat de moraal zoals deze wordt vertegenwoordigd ook niet altijd overeenkomt met de persoonlijke moraal van een individu. Dit maakt het maken van beleid op dit gebied van de biotechnologie bij dieren tot een interessante opgave.

Vandaag staan we stil bij 12,5 jaar Commissie Biotechnologie bij Dieren. In een terugblik hebben we gezien hoe het beleid 12,5 jaar geleden tot stand gekomen is en hoe er toen met de maatschappelijke zorg rondom biotechnologie omgegaan is. In die tijd deed er zich een actueel dilemma voor, waarop vervolgens de maatschappelijke discussie in alle heftigheid oplaaide. Schaaap Dolly en Stier Herman waren levende voorbeelden van de ongekende mogelijkheden van biotechnologie bij dieren die erg tot de verbeelding spraken. Voor velen in de samenleving waren deze met biotechnologie geproduceerde dieren een eerste kennismaking met de wetenschappelijke ontwikkelingen op dit terrein. Ontwikkelingen die voor veel betrokkenen vooruitstrevend en kansrijk zijn, maar voor anderen ook spannend en eng. De instelling van de Commissie Biotechnologie bij Dieren heeft er voor gezorgd dat we inzicht hebben gekregen in de verschillende manieren waarop mensen naar biotechnologie kijken en de manier waarop we verschillende morele opvattingen ten opzichte van elkaar kunnen wegen. Daarbij weten we door het werk van de CBD welke verschillende toepassingen van biotechnologie bij dieren er in Nederland plaatsvinden en welke er in ontwikkeling zijn. De CBD heeft ons een handvat gegeven waarmee wij ethische dilemma's kunnen hanteren. In die zin heeft de commissie haar oorspronkelijke doelstelling meer dan gerealiseerd.

Toch zou ik niet willen suggereren dat daarmee de kous af is, want de wetenschap staat niet stil. Het onderzoek gaat verder en de mogelijkheden blijven zich uitbreiden. Wanneer wij dit symposium over 12,5 jaar nogmaals zouden organiseren is de situatie opnieuw compleet anders en zullen wij technieken kennen die wij ons nu nog niet voor kunnen stellen. Ook moeten wij de biotechnologie in een internationaal perspectief plaatsen. Niet alleen in Nederland maar ook in de rest van de wereld zet het onderzoek zich voort. Dit is niet zo gek wanneer je bedenkt dat er veel potentie in biotechnologie zit. Wat dat betreft zijn we er nog lang niet en zal het scala aan biotechnologische toepassingen zich alleen maar verder uitbreiden met alle kansen en bedreigingen die hiermee gepaard gaan.

Waarom dan nu de commissie biotechnologie bij dieren slapend maken zult u zich afvragen. Op deze vraag wil ik graag verder ingaan. Een aantal overwegingen zoals die ook door de CBD al zijn aangegeven, zijn hierbij doorslaggevend geweest.

Ten eerste de constatering dat bijna alle aanvragen van de afgelopen 12,5 jaar betrekking hebben op het genetische modificatie ten behoeve van biomedisch onderzoek. Deze onderzoeken worden vooral gedaan bij muizen en vinden plaats in academische ziekenhuizen en op universiteiten. De commissie heeft op basis van het ontwikkelde toetsingskader in alle gevallen vergelijkbaar geadviseerd. Hier kan uit geconcludeerd worden dat er een eenduidig inzicht bereikt is over de ethische aanvaardbaarheid van de voorgestelde onderzoeken.

Een tweede constatering die vanmiddag genoemd is, is het feit dat de maatschappelijke zorg verschoven is. Daar waar er ten tijde van stier Herman veel betrokkenheid van de maatschappij was rondom biotechnologie is deze aandacht eerst verschoven naar proefdieren en later naar dierenwelzijn in het algemeen.

Deze beide constatering maken herziening van het beleid nodig. Bij deze herziening is het advies van de commissie leidend geweest. In haar advies stelt de commissie voor om biotechnologische handelingen bij muizen, embryo's en ongewervelden vrij te stellen van een vergunningverlening onder de CBD. Daarnaast is er nadrukkelijk geprobeerd ons voor te bereiden op de vele ontwikkelingen die nog komen gaan.

Dit laatste betekent dat we niet meer de biotechnologische handelingen centraal willen stellen in de wet, immers deze zullen blijven veranderen, maar dat we ons beleid willen inrichten naar de doelstelling van een handeling.

Dit omdat het doel dat beoogd wordt te bereiken met behulp van een biotechnologische handeling veel invloed heeft op de ethische afweging. Daar waar een biotechnologische handeling een bijdrage kan leveren aan biomedisch onderzoek en er dus direct of indirect mensenlevens mee gemoeid zijn is de ethische afweging heel anders dan wanneer biotechnologie ingezet wordt voor voedselproductie of vermaak.

In het 2e kamer debat over dierproeven van 24 september 2008 is besloten de regelgeving aan te passen zodanig dat het besluit biotechnologie bij dieren terug zal treden daar waar het biomedische toepassingen van biotechnologie betreft. Daar waar het biomedische toepassingen betreft zal de Wet op de Dierproeven toezien op het afwegen van het belang van de proef ten opzichte van het belang van het dier. Bij alle biotechnologische handelingen niet voor biomedische doeleinden blijft een vergunningsplicht van de minister van LNV. Met deze aanpassingen is het ook in de toekomst duidelijk wie er voor bepaald beleid verantwoordelijk is.

Hiermee wordt invulling gegeven aan de zelfevaluatie van de commissie waarin zij aangeeft dat zij aan haar doelstelling heeft voldaan. De tweede constatering met betrekking tot de maatschappelijke zorg is hiermee nog niet opgelost.

Maatschappelijke zorg is een fascinerend fenomeen dat moeilijk in rationele termen te vatten is. Of en wat het onderwerp in de maatschappelijke debatten is hangt af van vaak onverklaarbare factoren. Lessen die we hier uit de ervaring van de CBD kunnen trekken is dat het zeker zal zijn dat de 'maatschappelijke ogen' met het verder ontwikkelen van de biotechnologie, gericht zullen zijn op de overheid voor het faciliteren van een debat en het gehoor geven aan de zorg vanuit de maatschappij. In het verleden is ervoor gekozen deze debatten te faciliteren in hoorzittingen en de afweging over te laten aan de CBD. In de toekomst zullen we toegaan naar een meer blijvende maatschappelijke verkenning rondom biotechnologie in het bijzonder maar ook ten aanzien van andere beleidsterreinen rondom het omgaan met en het gebruik van dieren. Zoals blijkt uit de analyse van het maatschappelijke interesse gebied verschuift de aandacht van de maatschappij voortdurend. Een overeenkomst in de verschuiving van biotechnologie naar proefdieren en later naar dierenwelzijn is dat het gebruik van dieren ten opzichte van het nut van de mens een terugkerend thema lijkt te zijn. Dit betekent dat we onze ethische reflectie niet alleen op het gebied van de biotechnologie in moeten zetten, maar dat de samenleving ook bij andere onderwerpen vraagt om een bezinning op het gebruik van dieren. Bijvoorbeeld bij het houden van dieren of het fokken van dieren.

Hiermee volstaat het niet meer om de discussie in een adviesraad te beleggen maar zal er binnen het gehele ministerie op ieder relevant terrein aandacht besteed moeten worden aan de maatschappelijke zorg rondom het gebruik van dieren.

De conclusie kan dan ook zijn dat het werk van de commissie biotechnologie bij dieren op dit punt bij lange na nog niet afgerond is. Het lijkt pas net begonnen en een opmars naar veel meer. Het afwegen van de voor de maatschappij relevante dilemma's waarbij verschillende morele opvattingen een rol spelen zal voor veel van de beleidsterreinen binnen LNV een grotere rol gaan spelen. Zo bleek ook maar weer bij de behandeling van de wet Dieren. In het hele debat was er één geluid dat de boventoon voerde en dat was de intrinsieke waarde van het dier en het transparant maken van de afwegingen rondom deze intrinsieke waarde. Het kabinet beoogt met de wet Dieren de intrinsieke waarde van het dier een meer prominente rol te geven in de afweging op verschillende beleidsterreinen.

Helaas heeft niet iedereen de ervaring kunnen opdoen die de CBD in de afgelopen jaren heeft opgebouwd. Het doet mij dan ook deugd dat de CBD er zoveel belang aan hecht haar erfgoed goed te beleggen. Deze dag is daar een goed voorbeeld van, maar ook de zorg en aandacht die besteed wordt aan het overdragen van het ethische toetsingskader aan de Dier Experimenten Commissies en het formuleren van het ethische kader dat in het verleden dikwijls impliciet is gebruikt zijn daarvoor waardevolle initiatieven. Ook binnen het ministerie hopen wij nog vaak gebruik te kunnen maken van deze ethische kaders. Om de toepassing van ethiek meer vorm te geven op de vele beleidsterreinen die te maken hebben met de maatschappelijke zorg rondom dieren is besloten de beleidsinzet van het ministerie op dit punt te intensiveren. Daarmee wordt getracht op de verschillende beleidsterreinen rond het gebruik van dieren, waar de maatschappij zorgen over heeft, de afweging tussen morele overtuigingen beter te kunnen maken. Het ethische toetsingskader zoals dit door de CBD de afgelopen jaren ontwikkeld is is daarvoor een hele waardevolle bron. Dit kader zal benut kunnen worden bij toekomstige toepassingen van biotechnologie bij dieren maar ook op vele terreinen daarbuiten.

We kunnen concluderen dat de CBD wellicht in de huidige juridische vorm uitgewerkt is, maar haar gedachtegoed is dit nog lang niet.

Ik wil de commissie bij dezen bedanken voor het vele en goede werk dat zij de afgelopen 12,5 jaar heeft gedaan en voor het erfgoed dat zij achterlaat.

7. Discussie

Na de presentaties vond er een algemene discussie plaats. In onderstaande samenvatting is die discussie weergegeven over de vraag "Hoe verder met de ethische discussie betreffende biotechnologie bij dieren en de rol daarin van een toetsingsorgaan als de CBD". Er is niet een algemene conclusie getrokken als antwoord op de vraag. Wel zijn verschillende elementen die in een dergelijke afweging van belang zijn aan de orde gesteld. In onderstaande weergave van de discussie zijn daarom de namen van zowel de vragenstellers als de (persoonlijke) opvattingen/aanbevelingen van de inleiders weergegeven.

Mw. dr. M. Fentener van Vlissingen (CBD):

Dit is een vraag over de ethische toetsing van dierproeven in de toekomst. De CBD toetst op een aanzienlijk hoger aggregatieniveau dan de Dieren Experimenten Commissies dat op het moment doen. Feitelijk is het aantal technische aspecten waar de DEC's op moeten letten dusdanig groot, dat een aanvraag een verloop van 5 jaar zou kunnen hebben. Dit zou ons opnieuw in de gelegenheid brengen om de ethische toetsing van dierproeven weer naar een hoger abstractieniveau te tillen en uitvoeringszaken lager te leggen. Mijn vraag aan de panelleden, in het bijzonder aan mw. ter Gast, is hoe jullie hier tegenaan aankijken.

Dr. E. ter Gast:

Ik zou bepleiten dat die technische aspecten onder gebracht zouden worden in een proefdierkundige toetscommissie. Er zitten nu een aantal leden in DEC's die heel veel verstand hebben van dierexperimenten. De ethische overwegingen moet je in een ander deel van het proces onderbrengen, namelijk voor dat je, je onderzoek gaat beschrijven. Achteraf kun je er namelijk niets meer aan veranderen. Maak van de toets achteraf een proefdierkundige toets en laat de ethische overweging op een ander moment van het proces plaatsvinden. Op het moment dat er één specifieke proef wordt besproken, kan er eigenlijk al niet veel meer aan gedaan worden.

Prof. dr. E. Schroten:

Ik denk dat het voor de ex ante beoordeling inderdaad van belang is om een commissie te hebben op een hoger aggregatieniveau. Deze commissie hoeft niet alleen over biotechnologie te gaan, maar kan over de hele problematiek van nieuwe technologieën gaan, zoals nanotechnologie, informatietechnologie en niet te vergeten synthetische biologie. Ik denk dat het van belang is dit op hoger aggregatieniveau te doen, maar het is wel heel moeilijk omdat je in de toegepaste ethiek moet proberen om feitelijkheid en normativiteit uit elkaar te trekken. Bij toegepaste ethiek moet je eerst weten waar je over praat. Bij de ex ante beoordeling weet je echter niet waar je over praat en dit zorgt voor

een problematische, maar zeer interessante discussie. Maar ik pleit wel voor een hoger aggregatieniveau dan nu is voorzie bij de DEC's.

Prof. dr. ir. G.H. de Vries: Op welke manier kun je het beste een maatschappelijk leerproces organiseren? Wat mij betreft spreekt het niet vanzelf dat we op laag niveau de feitelijkheid en op hoog niveau de normativiteit moeten bespreken. Want wat er op de een of andere manier georganiseerd moet worden, is dat deze twee aspecten bij elkaar komen. Dat er voor een deel oordelen worden gegeven over één concreet project en dat je er aan de andere kant in een meer algemene zin van probeert te leren. Wat mij desastreus lijkt, is het apart zetten van een commissie die zich alleen over de principiële kwesties gaat buigen, of dat er lokaal en in allerlei ziekenhuizen alleen individueel naar die stukken gekeken wordt. Dit levert niets op. Wat we moeten doen, is zorgen dat we, om het maatschappelijke leerproces te bevorderen, reflecteren op kwesties waar onzekerheden over bestaan, zowel cognitief als normatief van aard. We weten niet wat het geval is en we weten niet wat we wel en niet acceptabel vinden, zowel op een laag niveau lokaal als op een hoog niveau. Op elk van de niveaus moeten de kwesties aan de orde komen die er toe doen.

Mr. drs. H. Lommers aan Prof. Dr. M. Düwell:

Ik zag u erg uw hoofd schudden bij het antwoord van de Vries, kunt u hier wat nader op ingaan?

Prof. dr. M. Düwell (Ethiek Instituut Utrecht): De heer de Vries heeft het er in zijn inleiding over dat ethiek een tragische keuze inhoudt. Daar heb ik een probleem mee. De heer de Vries geeft nu echter aan dat het een zoekproces is, en van een dergelijk proces weet je van tevoren de uitkomst niet. Daar kan ik me wel in vinden. Een tragische keuze veronderstelt namelijk dat wij al weten wat de uitkomst is. Bij het geval van de tragische keuze weten we al dat twee verplichtingen met elkaar botsen. In het geval van de biotechnologie is dit niet het geval, we weten niet of er überhaupt iets aan de hand is. Het is mogelijk dat sommige beslissingen volstrekt onproblematisch zijn en dan is er niets tragisch aan. Al dit gebeurt in een situatie van onzekerheid en ik ben het volledig met mr. de Vries eens dat de verbinding tussen de normatieve en ethische rollen, zoals ze beschreven zijn door de heer Schroten, hierbij een centrale notie is. De boeiende vraag is hoe wij grip kunnen krijgen op die complexiteit en daarbij is het idee van de tragische keuze misleidend omdat dit eenduidig is. De spanning bestaat onder alle omstandigheden, we zijn in een situatie waarin we niet weten hoeveel tragiek en kwaad er in het geding is.

Prof. dr. E. Schroten: Ik zou willen beginnen bij het gebruik van dieren. Er is natuurlijk wel de zekerheid dat er altijd het offer is van bepaalde dieren die je opoffert aan bepaalde belangen. Dit weet je ook. Als je ziet hoe

Agamemnon optreedt alsof het een soort bureaucratisch besluit is, alsof hij overgaat op de orde van de dag, dan weet je dat er iets verkeerd is. Daarom is het koor achter de coulissen ook zo belangrijk, om als het ware als ons geweten te fungeren, dat je het nooit normaal moet gaan vinden en dat je goed weet wat de prijs is die je moet betalen. Maar in het geval van een ex ante beoordeling is er inderdaad sprake van een onzekerheid. Het is het een voordeel om een multidisciplinaire club van wetenschappers die vooraanstaand wetenschappelijk werk doen hierbij te betrekken. Ze weten waar ze over praten en kennen die onzekerheden ook. Ik hoor Ronald Plasterk nog een keer zeggen: "Het meeste onderzoek wat wij doen leidt nergens toe, maar als we het niet doen komen we ook nergens." Het idee om met mensen die verstand van zaken hebben en gemotiveerd zijn aan tafel te gaan zitten en flink tegen elkaar aan te discussiëren is van belang en een uitdaging. Die onzekerheid zul je nooit de wereld kunnen uithelpen, maar je kunt wel proberen om hem een klein beetje in te dammen door met zo'n expertcommissie rond de tafel te zitten. Je delegeert als het ware dat maatschappelijk leerproces in de 1^e fase naar mensen die er verstand van hebben, om dit vervolgens breder te trekken naar de publieke ruimte.

Dr. E. ter Gast: Wat mij al de hele dag opvalt, is dat wij hier praten over de Commissie Biotechnologie bij Dieren, maar ook het telkens hebben over dierproeven. Het lijkt alsof we over gewone dierproeven praten, ik kom er niet achter wat er nou zo bijzonder is aan het biotechnologische aspect. Dat is een van de redenen waarom ik heel goed begrijp dat de CBD zijn werk overdraagt aan de Wet op de dierproeven en aan de DEC's. Ik weet niet of één van jullie daar een andere mening over heeft, maar het gaat eigenlijk gewoon over dierproeven.

Mw. dr. M. Fentener van Vlissingen:

Als je kijkt naar het besluit biotechnologie en hoe dat vorm heeft gekregen, dan kun je achteraf stellen dat dit een onzekere situatie was. Het vergunningenstelsel met het publieke traject heeft in ieder geval iets gefaciliteerd. Het heersende gevoel binnen het discours van de proefdierkundige wereld bij de start van de Commissie Biotechnologie bij Dieren was dat er een beoordelingspraktijk was ontstaan die voldoende was. Toch heeft die beoordelingspraktijk niet kunnen bieden wat het Besluit Biotechnologie bood aan de omgang met het maatschappelijk ongenoegen. Als we vast stellen dat de formule van de CBD een succesformule is geweest, dan kan in de discussie over nano-deeltjes van deze opstap gebruik maken om te kijken hoe de nieuwe middelen die op ons afkomen zich maatschappelijk gaan gedragen.

Mr. drs. H. Lommers:

Toen zo'n 20 jaar geleden de problematiek van biotechnologie zich aandienende, is er beleidsmatig besloten om een commissie bij dieren in het

leven te roepen. Toen zijn er procedurele voorbereidingen getroffen die resulteerden in de CBD. Als we hierop terugkijken, was dit dan de juiste weg? Kon het anders, moest het anders, hoe dan? Kortom, wat vindt u van de beleidskeuzes die gemaakt zijn?

Tj. Swierstra:

Het leerproces is stapsgewijs, maar er moesten meteen in het begin al volledige besluiten worden genomen over afzonderlijke vragen. In het begin moet er een besluit worden genomen over de afzonderlijke aanvragen. Deze kun je niet per onderdeel van het onderzoek bestuderen, er moet meteen een besluit worden genomen over de geheelwaardes. Er hadden misschien twee trajecten moeten zijn, namelijk een juridische en een morele, die op een gegeven moment samen waren gekomen.

Prof. dr. E. Schroten:

Ik kan alleen maar beamen dat het bij elkaar brengen van het ethische en juridische aspect, bij ons voor veel problemen heeft gezorgd. We hebben binnen de Commissie hierover veel discussies gehad, heel diepgaand. Die spanning tussen een ethische en juridische discussie hebben wij wel degelijk gevoeld in de Commissie. Gedurende die openbare hoorprocedure zit je wel in een soort juridisch pakje. Consistentie in je daarbij belangrijk, omdat er hele grote belangen van afhingen. Je kunt ook niet zeggen die ene keer doen we het zus en de andere keer doen we het zo.

Tj. Swierstra:

En het stapsgewijze leren?

Prof. dr. E. Schroten:

Er is wel degelijk sprake geweest van stapsgewijs leren. Over elke aanvraag vormde je een apart oordeel waarover vervolgens binnen de Commissie een discussie werd gestart met de vraag of de argumentatie wel goed was. Ook tijdens de hoorzittingen werden er regelmatig aspecten naar voren gebracht die werden meegenomen naar de volgende beoordeling van een aanvraag. In die wijze was er wel sprake van een voortschrijdend inzicht, of stapsgewijs leren.

Prof. B.C.J. Zoeteman (COGEM):

Wij worstelen met dezelfde vraagstukken als de CBD. Er werd vrij expliciet vastgesteld dat de commissie moest bestaan uit allerlei wetenschappelijke dames en heren, terwijl het maatschappelijke debat eigenlijk helemaal niet zo wetenschappelijk is, maar gekenmerkt wordt door maatschappelijke thema's. De mensen uit het maatschappelijke debat laten zich ook niet zo gemakkelijk door wetenschappelijk argumenten overtuigen. Heeft de CBD ook weleens overwogen om de maatschappij ook in de commissie te laten vertegenwoordigen?

Prof. dr. E. Schroten:

Er is bij de CBD wel gesproken over het betrekken van leken bij de commissie, maar een leek blijft niet lang een leek. Wij hebben natuurlijk altijd de samenleving binnen de procedure gehad in de vorm van de hoorzittingen. Er is een paar jaar geleden een aantal publieke discussies georganiseerd. Deze discussies leverden voor de Commissie echter geen nieuwe inzichten op, omdat ze al één en andermaal in de commissie zelf waren besproken. Door de hoorzittingen kregen wij eigenlijk voortdurend feedback uit de samenleving, hoewel op een gegeven moment die geluiden, op enkele uitzonderingen na, wel de vorm van een refrein aannemen.

Prof. B.C.J. Zoeteman:

Tegenstanders worden gedwongen om hun bezwaar te uiten in wetenschappelijke onzekerheden. De kritiek die we vanuit de COGEM vaak horen is dat wij wetenschappers ons eigen paradigma hebben waarin we de hele discussie proberen te comprimeren. Terwijl een aantal van de tegenstanders van een ander paradigma uitgaat.

Prof. dr. ir. G.H. de Vries:

Ik zou twee dingen uit elkaar willen halen. Ten eerste wie spreekt mee en ten tweede spreken ze namens iemand mee of niet. Op het moment dat mensen als representant worden neerzet en je zet dat onder de schijnwerpers van publiciteit, dan kun je er de donder op zeggen dat je geen deliberatie krijgt, maar uitwisseling van standpunten. Omdat iedereen aan zijn standpunten blijft vasthouden is het in zekere zin voorspelbaar. Op het moment dat je op de een of andere manier een context creëert waarin serieus gesproken kan worden met elkaar, waarin afwegingen een rol kunnen spelen, waarin geargumenteed kan worden, er een dialoog plaatsvindt, dat vereist een zekere beslotenheid. Je kunt niet met zijn allen onder het licht van de schijnwerpers delibereren. Dan krijg je een talkshow en niet een deliberatie. Het is de vraag of daarvoor experts nodig zijn of dat je ook leken een rol in kunt laten spelen. Het is een soort kwestie die wel wat lijkt op de discussie over 'willen we wel of niet juryrechtspraak'. In Nederland hebben we professionele rechtspraak en daar is het nodige voor te zeggen. In een hoop landen om ons heen hebben ze juryrechtspraak en daar is ook best wat voor te zeggen. Dit vormt een deel van de discussie. Is het een professionele aangelegenheid of betrekken we er de leek in. Het aardige van zowel lekenrechtspraak als juryrechtspraak is dat er een context is gecreëerd waarin een deliberatie in een zekere rust en orde plaats vindt. De jury trekt zich voor beraad ook terug. Aan de ene kant moet er natuurlijk over grote maatschappelijke kwesties in openbaarheid worden gesproken, maar dat wil niet zeggen dat er verslag moet worden gedaan, dat argumenten van buiten moeten komen, dat er verantwoording moet worden afgelegd over besluiten enz. Maar dat wil niet zeggen dat het verstandig is

ook het eigenlijke deliberatieproces in de schijnwerpers te zetten. Een mooi voorbeeld is de manier waarop de euthanasiekwestie in Nederland is gegaan. Toen de euthanasiekwestie in Nederland voor het eerst opkwam was het ondenkbaar dat de politiek daar een besluit over zou nemen. Ze zaten muur en muurvast, de standpunten waren bekend en het was duidelijk dat er een probleem was. De weg die feitelijk gekozen is, was een langdurig voorbereidingsproces via de rechtbank en via een aantal proefprocessen. Gaandeweg leer je dingen als 'vinden we het aanvaardbaar, 'op welke voorwaarden vinden we dat aanvaardbaar', 'wat zijn de zorgvuldigheidseisen waar artsen aan moeten voldoen' enz. Het aardige van een rechtszaak is dat daar deskundigen kunnen worden gehoord, dat er de rust is om de situatie uit de doeken te doen en om de voors en tegens te horen. De overweging moet expliciet worden gemaakt en moet worden gepubliceerd. De euthanasiekwestie heeft via de rechtbank een leerproces doorgemaakt, waar uiteindelijk een soort bredere consensus over ontstond. Dit zijn hele grote maatschappelijke kwesties en de gemoederen lopen heel snel op, op het moment dat je daar met elkaar in normatieve termen over gaat praten. Dit kan echter wel heel nuttig zijn. Dit kan gedaan worden door commissies als de CBD en COGEM. Er moet een leerproces aanwezig zijn en dit betekent dat er gepubliceerd wordt, waardoor er de volgende keer rekening wordt gehouden met hoe het de vorige keer is gegaan enz. Op die manier kun je proberen om met elkaar in overleg te gaan over politieke processen die buitengewoon lastig zijn en door veel onzekerheden zijn omgeven, los van de sfeer van verhitte koppen. Dat veronderstelt een ander soort idee van politieke processen, als een leerproces waarin je erkent dat je het niet allemaal met elkaar eens bent, maar op een of andere manier toch een oplossing probeert te vinden. Wat je dan nodig hebt, zijn experimenteerplaatsen en deliberatieplaatsen. Bijvoorbeeld bij een commissie als de CBD.

Mr. drs. H. Lommers: *Als wij nou niet 12,5 jaar geleden de weg van de CBD waren ingeslagen maar het via de rechtbank hadden gespeeld, hadden we dan ongeveer dezelfde resultaten, dezelfde toetsingskaders gehad? Is de route de juiste geweest, of hadden we het beter via de rechtbank kunnen spelen?*

Prof. dr. ir. G.H. de Vries:

Daar kan ik geen serieus antwoord op geven, omdat ik te weinig weet om daar echt iets over te zeggen. Ik pleit er absoluut niet voor om alle maatschappelijk vragen via de rechter te spelen, dat heeft ook weer nadelen. Waar ik wel voor pleit is dat je ergens in de samenleving met betrekking tot dit soort kwesties, als het ware lokale omgevingen creëert waarin er serieus gedelibereerd kan

worden, daarvoor zijn verschillende mogelijkheden, waaronder de rechtbank en dit soort commissies.

Dr. J.A.A. Swart (CBD):

De relatie tussen leken en experts is een hele interessante kwestie. Ik zie dat de CBD, de COGEM en de WRR gevuld zijn met experts. Meneer de Vries, u spreekt over een facilitatieproces, het duurt vrij lang en heeft gewenning nodig, maar in actuele situaties is er toch sprake van een kort tijd bestek. Je zit dan met de relatie tussen burgers en experts. Dan zie je dat er grote problemen ontstaan en misschien heeft dat te maken met onze huidige samenleving en de opkomst van het internet. Als we kijken naar de vaccinatiediscussie: experts worden vaak niet meer als experts gezien en de eerste de beste leek wordt gelijk op niveau neergezet. Dus je moet een soort scheiding tussen de expert en de kenner maken, in hoeverre speelt dit ook een rol in commissies als de CBD, COGEM etc.?

Prof. dr. ir. G.H. de Vries:

Experts hebben het moeilijk in toegeven dat ook zij voor onzekerheden staan. Vandaar dat ik in mijn verhaal zeg dat er expertise nodig is. In een groot aantal gevallen moet je voorzichtig aftasten wat er aan de hand is, wat voor perspectieven er zijn, wat de mogelijkheden zijn. Dat is iets waar experts en leken beiden slecht in zijn. Maar dat wil niet zeggen dat als we iedereen in de commissie zetten de kwaliteit van de commissie daarbij gebaat is. De enige voetnoot die ik mij gepermitteerd heb is dat het niet zo is dat je maar zoveel mogelijk deskundigen bij elkaar moet zetten en dat daar iets verstandigs uit moet komen. Wat je nodig hebt is verscheidenheid van perspectieven en dat is meer een kwalitatieve aangelegenheid dan een kwantitatieve aangelegenheid. Je moet dwarskoppen hebben, dat moet je zien te managen en de enige manier om dat voor elkaar te krijgen is gewoon met elkaar aan tafel te gaan zitten. Op het moment dat je daar de schijnwerpers op zet, dan weet je dat het een gekkenhuis wordt.

Mw. drs. H.M.J. van Rij (LNV-VDC) aan CBD:

Wat mij vanmiddag opviel, is dat we eigenlijk alleen een soort ethisch toetsingskader hebben voor biotechnologie bij dieren. Bij LNV worden we steeds vaker geconfronteerd met vragen als: 'Mag je dieren kunstjes in het circus laten doen?' Maar ook in de duivensport gaan erg veel dieren dood. Dat roept bij mij de vraag op, zouden we niet een commissie moeten hebben die bredere vraagstukken benadert?

Prof. dr. E. Schroten: Je zou een model kunnen bedenken wat de gezondheidsraad heeft, die heeft een beraadsgroep ethiek en als er belangrijke dingen aan de orde zijn dan behoort het in elk geval tot de standaard procedure dat die beraadsgroep ethiek daar een bepaald oordeel

over velt. Daar zou je aan kunnen denken. Het is dus een vervolg op de vraag 'is een CBD absoluut noodzakelijk?' Nee, je kunt ook aan een andere structuur denken om de zaken in goede banen te leiden en één zo'n structuur is de beraadsgroep ethiek van de gezondheidsraad.

Mw. dr. M. Fentener van Vlissingen:

In de eerste plaats vraag ik me af wat er in Nederland zo interessant is aan dieren. Ik denk dat aan de ene kant de mensen hier vrij hechte relaties aangaan met hun dieren, maar aan de andere kant hebben wij een industrie waarin dieren een belangrijke rol spelen. Ons land ligt aan zee, er zijn hoge technologische ontwikkelingen, we hebben een geweldige sector dieren en productie, niet alleen in kwalitatieve en economische zin, maar ook in omvang van de productie en export naar het buitenland. Daar liggen gevoeligheden over de veiligheid van Nederlandse dieren als product en dit botst een beetje met het hebben van een persoonlijke relatie met dieren door een andere deel van de bevolking. Binnen het maatschappelijke debat is er aandacht nodig voor het morele standpunt van de minderheid. De minderheid kan het wat betreft aantal koppen nooit redden, maar dat betekent niet dat daar geen goede standpunten en argumenten liggen. Dus ik denk dat er in het leerproces op deze manier redelijk goed gekeken is. Als je zou bepleiten een soort commissie te beginnen die over alle sectoren geen andere taak heeft dan knopen door te hakken, dan zie ik niet in hoe dat leerproces plaats kan vinden.

